

ДР ВАСИЛЬ ЛУЦІВ

Церковні Братства
в
Україні



Церковні Братства в Україні

WASYL LUCIW, Ph.D.

CHURCH FRATERNITIES IN UKRAINE



STATE COLLEGE, PA, 1976.

Д-р ВАСИЛЬ ЛУЦІВ

ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА В УКРАЇНІ



Стейт Коледж, Па. 1976

Друковано 500 примір.

Цр Василь Луців, видавець.



SLAVIA LIBRARY
418 W. Nittany Ave.
State College, Pa. 16801



СЛОВО ВІД ВИДАВЦЯ

Гану працю зреаговано, доповнено та перевидано на основі оригіналу поміщеного первісно в "Богословії" / Н.37.ст 90-123. Рим, 1976. Ілюстративний матеріал теж додано. Конкретно дана праця виходить у світ у новому оформленні.

Потреба даної праці в наші дні - очевидна. Живемо в атомній добі, в добі шаленого технологічного прогресу. Речі тасмничо-незнані вчора нікого не дивують сьогодні. Людина заглядає у всесвіти Гомо сапієнс хоче збагнути тасмниці Абсолюту і - рівночасно підсвідомо віддаляється від Творця...

Здавалосьби, що "пан" цього світу - сатана всеціло оволодів божим людом та приходить обнова. Дужий ренесанс еднає чимраз більші когорти віруючих і слово Боже, одвічні правди Пресвятої Трійці торують шлях до найбільш закамєнілих грішників. Народи світу в унісон кличуть ми хочемо Бога...

Наш, український нарід, що пережив і далше переживає чи не найбільший катаклізм в історії людства переживає велику обнову в Бозі. Наш ренесанс релігійно-національний дужим голосом домагає - ться належних нам прав. Ми змагаємо до єдності під омофором нашого рідного патріярха, ми теж продовжуємо боротьбу за одвічні права кожної нації за вільну та соборну українську державу.

Наріжний камінь під церковно-національну будівлю покладено. Завдяки нашим церковним та національним проводам доходить до чимраз кращого зрозуміння наших віровизнань та політичних представництв. Хай же нашим гаслом і в діаспорі і на рідних землях буде - Служи Богові та нації як найкраще і хай інші служать теж найкраще як тільки знають.

Посвята Богові та рідному народові вимагає великих жертв, багато зрозуміння і загального всепрошення брат-братові. Життя це ряд похибок, неудач і розчарувань, як одиниці так і групи та народи мусять знайти зрозуміння тих речей і стреміти до поправи. Без віри в краще завтра і тут і на другому світі життя було б пустим звуком. Українська людина тай увесь нарід мають свою мету. До цієї мети ми дійдемо швидше чи пізніше.

Сторіччя ми жили під ворожими тисками. Нас використовувано, осміювано, нас нищено а навіть заперечувано, що ми як нарід існуємо. Все це вже пройшло, сьогодні над нами нависло нове лихоліття цілковита асиміляція і в діаспорі і такі, очевидно безуспішні, намагання там на рідних землях. І саме томо сучасний релігійний ренесанс нам українцям необхідний перш усього. Тільки в Христі наступить відродження і сцементовання нації. А в тому наші церковні братства допоможуть завершити як релігійний так і національний ренесанс українського народу.

Ця скромна праця має завдання заізнати читача із працев українських церковних братств у давнину. Віримо у відродження тих же братств сьогодні. Хай же наші церковні братства працюють для добра наших церков і народу.

Стейт Каледж, Па., 1978.





I. Вступ

Різні теорії подавали вчені про походження та завдання церковних братств в Україні та в Білорусі. Пояснюється це тим, що російські вчені виянювали справу з російського імперіялістичного становища, а українські зі суто-національного. Крім цього розглядалося це питання різними вченими під релігійним, професійним, політичним, особистим (патронати — індивідуальні й збірні, братські) та іншими аспектами.

С. Соловев у своїй розвідці «Братчини» пов'язує українсько-білоруські братства XVI ст. із старо-руськими братчинами та древнеслов'янським родовим життям. Інакше підходить до справи І. Флеров. Він гадає, що братства постали на зразок західно-європейських цехів. І. Скабалланович вважає, що братства старші від цехів. Олександра Юхименко (Ефименко) доволі вичерпно розглядає це питання, твердячи, що по своїй суті церковні братства це витвір української духовости і не пов'язані вони посередньо ані з Заходом ані з Росією. М. Крамаренко аналізує праці своїх попередників та доповняє новішими матеріалами. Він відкидає думку Ол. Юхименко про національне підложжя братств, даючи їм ширшу основу-запозичення зі Західної Європи, а особливо з Росії. Михайло Грушевський у VI-му томі «Історії України-Руси» та в розвідці «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці» базується на працях своїх попередників, а особливо М. Крамаренка, даючи обширну аналізу братств, їхню працю та пов'язання з народом, відмічаючи й сторонні впливи. Пізніші дослідники, а їх було не так то вже багато, опираються на дослідях попередників, особливо на працях О. Юхименка та М. Грушевського. Вийком являється український дослідник Я. Ісаєвич, який подає суто матеріялістичне, совєське наświetлення ролі братств, запри-

гас братства до воза «єдності з Росією» тощо. Польські історики наświetлюють питання по-своєму. Ол. Яблоновський, не подаючи коріння постанов братств та основи, на якій вони базувались при їхньому творенні, відмічає, що постали вони завдяки українському міщанству. Ю. Бартошевич переконаний, що наші братства це інституції живцем взяті з римо-католицької Церкви.

Як бачимо, погляди авторів, які цікавилися церковними братствами Червоної і Чорної Русі, вельми різноманітні і не завжди об'єктивні. В нашій праці відмітимо цікавіші — правильні або й хибні думки поданих авторів, використовуючи Літопись Львівського Братства Д. Зубрицького та інші першо-джерельні матеріали. Використані праці подані при кінці цієї праці в бібліографічному списку творів.

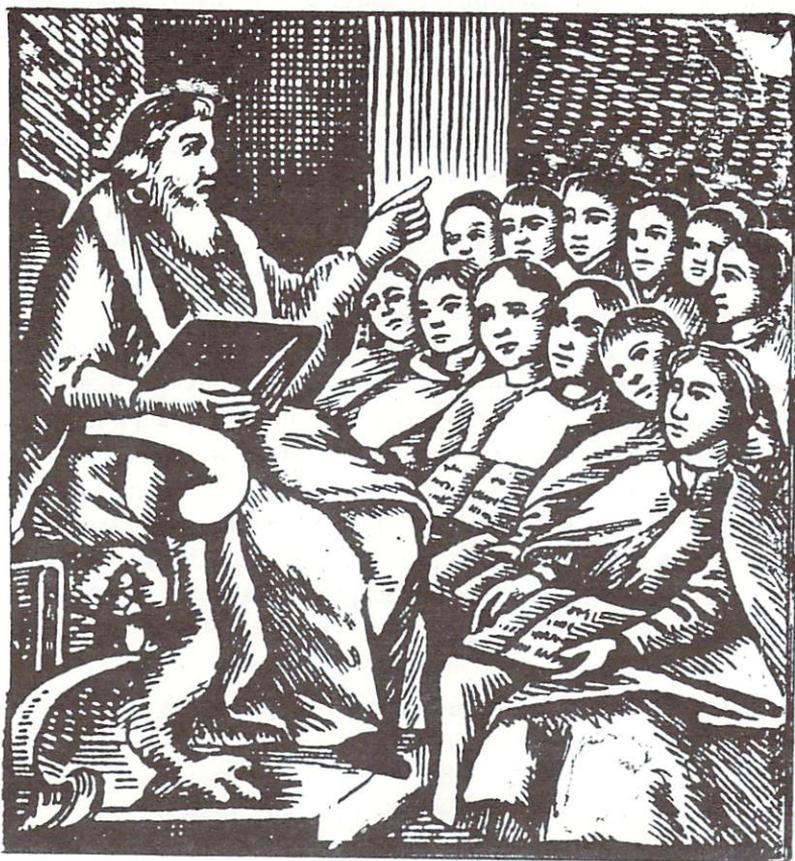
II. Походження та історична основа Українських Церковних Братств

Усі дослідники думають, що братства зродилися в Україні та в Білорусі десь в половині XV ст. Перша згадка про Львівське — Успенське Братство з 1439 р. була помилковою.¹ Очевидно, це не значить, що Успенське, а може й інші братства не були засновані раніше.²

Нам видається, що між українськими та білоруськими братствами була, особливо в початках, чимала різниця. Перш усього білоруські братства були радше цехами і служили становим, цеховим інтересам їхніх членів. Навіть їхні назви були професійні — кушнірське, купецько-кожем'яцьке, шапочно-світково-гузикове братство тощо. Братства в Україні мали назви матірних церков та служили не тільки міщанству чи шляхті, але всьому народові — бідним і багатим. Основною метою наших братств було служіння народові, оборона православ'я та ширення освіти й культури. Безперечно долучувались і станові та професійні справи, але про це ще буде мова.

¹ М. Крамаренко у своїй розвідці «Западно-руськія церковныя братства...» ст. 130-131, зовсім слушно заперечує надання Успенському братству королем Казимиром IV грамоти в 1439 р., тому що королем Польщі обрано його щойно в 1447 р. Значить дата 1439 р. в описі документів Львівського Архіву з 1601 р. є помилкова.

² М. Крамаренко, у цій же праці на ст. 131 стверджує, що Віленський Кушнірський Цей проіснував 80 літ, поки дістав королівську, офіційну грамоту, тобто від 1458 р.



Братська школа після тогочасного рисунку

Важко сьогодні вирішити, на чому саме взорувалися братства при своєму поставанні. Знаємо, що національно-церковне лихо змушувало нарід до об'єднування, до творення братств. Річ ясна, в залежності від потреб і вимог ці братства взорувалися не тільки на рідних старо-українських родових і церковних традиціях але й на тогочасних європейських цехах і гільдах, бо це не тільки давало їм правну й організаційну основу, але й інспірувало основне завдання братств — оборону народу та Церкви. Вглянувши в нашу історію, бачимо, що з хвилиною упадку Галицько-Волинської Держави, наші недруги захоплювали під свої володіння поодинокі українські землі. Литва захопила не тільки Білорусь але й наше Полісся, Волинь та Поділля. Польща, на переміну з Угорщиною, зайняла землі Червоної Русі, а після Люблинської Унії з 1569 р. теж інші волості України. Посилена латинізація української православної верхівки — князів та бояр майже обезголовила нарід. Тих, що осталися вірні православній Церкві, що в той час було рівнорядним із національністю (латинник-поляк, православний-русин-українець), переслідувано економічно та недопускано до урядів, до земельних наділів та до почестей і становищ в державі. Польська колонізаційна меншість при допомозі чужого упривілейованого міщанства вибивали з-під ніг ґрунт українській більшості. — «А найгірше, — як писав М. Грушевський, — масова втеча того маґнатства, переходи на латинство його членів, одного по другім, і спольщення, яке було нерозривно зв'язане з тим переходом на латинство, і в будучності не давали можности рахувати на якусь більшу поміч від того маґнатства».⁹

Безперечно, що ініціатива постанови братств була не тільки в руках духовенства та міщан, але й вірних церкві та народові бояр, чи тоді уже шляхти. В. Липинський пише: «Рівночасно братства з'єднують чим-раз ширші веретви народу; крім міщан та духовних живу та визначну участь брала тогочасна руська шляхта, надаючи братствам в очах суспільства більше значення та впливи. От хочби проглядаючи список членів Львівського Братства, бачимо під 1586 р. такі прізвища, як Степан Мороховський, Олександр Малецький, Красовські, Гдешницькі, Зінкевичі, Брюханські; в 1595 р. записалися: ки. Адам Вишневицький, Бережецький, Ружинський, Малинська, Адам Кисіль; в 1649 р. Карницький,

⁹ М. Грушевський, Культурно-національний рух... ст. 106.

Красовський; в 1662 р. київський воєвода Іван Виговський і суддя Григор Лисницький; в 1666 р. Іван Мазаракі та інші».⁴

Конкретно членами братства були ті, що ради друзів своїх, заради рідної віри і нації, готові були жертвувати власним часом, грошем і навіть наражувалися на неприємності а то й переслідування зі сторони властей імущих. Офіційно братства допомагали церкві та церковним організаціям — школам, друкарням, лічницям тощо. Неофіційно, а то й конспіративно братства боронили прав Церкви і народу та вели боротьбу з нашими ворогами.

Як уже згадано, братства в Білорусі радше нагадували цехи. Тут треба додати, що в Україні існували незалежно і братства, і цехи. На думку дослідника українських цехів, П. Юхименка (Ефименка) — цехи в дечому були схожі на братства і мали такі ж організаційні відзнаки — хоругви, печатки та братський знак. За нездисциплінованість кари плачено кружалами воску. В одних і других «братським знаком» скликувано на збори та засідання. І тут і там вшановувано пам'ять усопших (померлих) та записувано їхні імена до пом'яників і за зложені гроші рік-річно відправлялась за них Богослужба.⁵ Цеховий устрій, що виник у західній Європі в другій половині XIV ст., через Німеччину перейшов разом із кольоністами-міщанами до Польщі, а тим самим і до нас в Західну Україну і далше. Цехи поширилися до такої міри, що вже в другій половині XIV ст. у всіх містах Західної України були цехові корпорації.⁶ Поміняючи ремісничі цехи, в Україні існували теж цехи чи братства калік та сліпих. У Львові вже на початку XVI ст. було зареєстроване братство калік, а на Подніпринні існували цехи сліпців-бандуристів.⁷

⁴ В'ячеслав Липинський - З дзюф України, Київ, 1912, ст. 97. Цей уривок подаємо для об'єктивного наświetлення, особливо в протигагу праці совєтського дослідника братств Я. Ісаєвича.

⁵ Докладніше дивись: «Труды III Археологического съезда». Киев, 1878, т. 2, ст. 319 та «Энциклопедический словарь Брокгауза», т. XXXVIII, ст. 121-134.

⁶ В «Акта гродзке і земске, VII ч., с. I, поміщена грамота дана перемиським шевцям у 1386 р. де сказано, що вже у всіх більших містах Галичини були зорганізовані корпорації ремісників. Цікаве, що, як каже документ, був це цех українців але дістав усі права поляків-католиків м. Львова. В «Архив Южной и Западной России» т. V, Но. 17, записане, що 1556 р. королева Бона потвердила прохання міщан м. Ковеля на Волині на заснування цехів на взір інших міст Волинського повіту. В кінці XI ст. цехи поширилися на Подніпров'ю а в XVII ст. перестунили Дніпро.

⁷ Докладніше в статті П. Юхименка - Братства и съезды нищих. Киев-

Реасумуючи сказане, бачимо, що західно європейські цехи перейшли з Польщі в Україну і мали чималий вплив на наші церковні братства. Та, як сказано, на братства мали вплив, як це довели дослідники, не тільки цехи але й духовні західно європейські гільди. Згідно з Н. Скабаллановичем: « В історичному розвитку гільд замітні три основні моменти. Спершу гільди творилися з духовних осіб або й інших, та все таки були під всецілим впливом духовенства та мали строго релігійний характер і служили лише релігійним цілям. Тому то й можуть бути названі духовними гільдами... ».⁸ Згодом, як вияснює Скабалланович, — гільди звільнилися з під впливів священства, закріплюючи в собі політичний зміст. Вони боронили нарід від утисків знаті. І вкінці, констатує дослідник, постали гільди економічного характеру. Вони обороняли промислово торгові інтереси своїх членів. Постали вони десь у XIII ст. В Енциклопедичному словарі Брокгауза вказано, що древнєслов'янські поганські (а опісля адоптовані християнами — тризни) « братчини » саме і є духовними гільдами на нашій почві.⁹ Скабалланович гадає, що древні західно-європейські гільди впливали на нашу церкву ще в ті часи коли то не було суттєвих різниць між Церквами західною та східною. Саме тому, на його думку, зв'язки Новгороду (чи тільки Новгороду-ВЛ) зі Західною Європою принесли впливи гільд на російське духовне життя. Для підтвердження цієї теорії автор вказує на існування в Новгороді Великому німецької гільди св. Петра з 1135 р. та на грамоту князя Всеволода Мстиславича про організацію й обов'язки для купецького товариства об'єднаного біля Петрятиного двору, десь на початку XII ст. Автор думає, що таких товариств не знала столиця держави, тобто Київ. Гадаємо, що не маючи писаних документів на руках, ще не можна робити висновків про існування або не існування гільд в Україні, фактом остається те, що західно-європейські гільди мали вплив на російське духовне життя. Їх безпосереднього впливу на наші братства трудно дошукатися. В літописях є відгуки « братчин » подібних до гільд та вони існували на російських етнічних землях.¹⁰ Так довго, як не знайдеться безпосе-

ская старина. К., 1883, ст. 316, і дальше. Ф. Колесса, Українські народні думи, Львів, 1920, ст. 61-62.

⁸ Скабалланович, Михаил Николаевич - Западно-европейскія гильдии и западно-русскія братства. (Христианское чтение, СПб), 1875, №. 2, ст. 288.

⁹ Енциклопедическій словарь Брокгауза. СПб., 1893, т. VIII, ст. 677-681.

¹⁰ В « Полное собрание русских летописей », Петербург, 1918, ст. 133.

редній доказ на існування «братчин» на українських землях — годі говорити про їхній вплив на церковні братства України.

Зате без сумніву є, що українська народна традиція вплинула на братства. Тут треба згадати древні українські тризни, що ведуть свої початки ще з поганських часів.¹¹ Тризни справляли й братчики після похоронів своїх членів. Також традиційний в українців спільний патронат-меценатство над церквами, а опісля й школами, друкарнями та іншими культурно-національними інституціями. Це тимбільше було на часі, що наша знать, чи то світська, чи високі духовні, покидали темний, знедолений нарід, занедбану й неосвічену православну церкву і таке ж нижче духовенство, то ж тільки збірні патронати міщанства та козацтва перші відгукнулися на релігійно-національні потреби українського народу. Родова традиція теж мала своє місце, бо, як до братства вступав батько, з ним вступали сини та дочки і їхні сім'ї.

Не улягає сумнівам, що першою основою українських церковних братств були братства-приходи чи церковні союзи.¹² Їхнє первісне завдання було опікуватися церквою і церковними установами. Ради цього влаштовувано пири (бенкети) і з приходу утримувано церкву, куповано свічки, кадило, оливу, вино, потрібні ікони та роблено необхідний ремонт храму. Першими знаними братствами такого характеру були два братства у Львові на Краківському Передмістю — Благовіщенське (1542 р.) та Свят-Миколаївське (1544 р.) і перше зі знаних братств в Україні, хоч докладної дати його постанови не знаємо, — Успенське Братство (правдоподібно з 1459 р.).¹³ В дні 1-го січня 1586 антиохійський Патріярх Паоким

т. I, під р. 1147 згадується, що новгородські купці мали якусь форму організації, бо організовано у власну церкву св. Михаїла зложили останки кн. Ігоря в домовину, а там поїхали на Гору і перебули тут цілу ніч. В «Ипатьевской летописи» під 1159 р. теж згадується про братчину при церкві св. Богородиці, куди братчики хотіли перетягнути кн. Рогвольда.

¹¹ Іларіон, митрополит Вінніпегу і всієї Канади, Дохристиянські вірування українського народу, Вінніпег, Волинь, 1965, ст. 254-260.

¹² М. Крамаренко - Західно русскія церковныя братства, их происхождение і значеніе, ст. 234.

¹³ Довший час дослідники, на основі поданого Д. Зубрицьким 1439 року, знайденого в описі документів Львівського Архіву з 1601 р., вважали 1439 р. за рік надання Успенському Братству Королівської Грамоти; але М. Крамаренко звернув увагу істориків, що це технічна похибка, бо Казимира IV обрано королем щойно в 1447 р. то ж не міг скоріше видати грамоту. Правда, братство могло існувати до цього часу без офіційного королівського дозволу.

надав Успенському Братству устав (підтверджений в дні 2-го грудня 1587 р. константинопільським патріархом Єремією). Цей устав реформує діяльність Успенського Братства, як теж дає нові напрямні іншим братствам в Україні. У 1588 р. патріарх Іоаким надає успенському братству право Ставропігії.¹⁴ В 1563 р. організовано Свято-Троїцьке Братство у Вишні біля Львова. В Актовій книзі перемиських лавників, під роками 1447 та 1452 згадуються опікуни храму св. Іоана.¹⁵ Такі були початки перших церковних Братств Галичини. Крім надання Успенському Братству привілею ставропігії в 1620 р., єрусалимський патріарх Теофан надав ставропігію й київському Богоявленському та луцькому Христо-Воздвиженському Братствам, але константинопільський патріарх Кирило та олександрійський патріарх і шість митрополитів, окремою грамотою, залишили право ставропігії лише для львівського Успенського та віленського Кушнірського братств.¹⁶ На прохання кн. Костянтина В. Острожського і Ф. Скумина-Тишкевича польський король теж підтвердив цю патріяршу грамоту.

Невдовзі по всіх містах, містечках а то й по деяких селах організуються церковні братства. Головним і першим було Успенське Братство а всі інші поставали на його лад і йому підпорядковувалися. Особливо помітне те в місті Львові, де крім уже названих, в половині XVIII віку було дванадцять підміських братств.¹⁷ Коротко, братства ширилися не тільки в Галичині але й на Холмщині, Підляшші, Закарпаттю, Волині, Поліссю, Київщині та по всіх українських землях. Хронологічно на Холмщині та Підляшші церковні братства появилися вже в кінці XVI ст. На Поліссі в Бересті заснувалося в 1592 р. На Волині десь в 1617 р. діяло Хри-

¹⁴ Право ставропігії, право звільнення від залежності місцевому єпископові чи й митрополитові, та підлеглість самому патріярхові. Дослівно це значить вгруження хреста самим патріярхом, тобто відтепер патріярх опікується братством, монастирем чи даною церквою.

¹⁵ Мова тут про вітриці - ктиторів, які й могли бути організовані в братство. Такі ж згадки маємо про ктиторів тернопільської церкви Різдва. Подібне ктиторство має місце в документах 1472 р. в Успенській Церкві у Львові але Я. Ісаєвич гадає, що то не були братства лише їхні першовзори. Я.Д. Ісаєвич, Братства та їх роль..., ст. 24-32.

¹⁶ Д. Зубрицький, Летопись львовскаго ставропигияльнаго братства..., ст. 139.

¹⁷ В. Фіголь, *Церковні братства Галицької Греко-Католицької Провінції*, Богословія, Львів, 1938, т. 16, ст. 35.

сто-Воздвиженське Луцьке Братство. Доволі пізно (в 1615 р.?) постало заслужене Богоявленське Братство в Києві. Княжий дар Гальшки Гулевичівни, а саме її багатий дім на Подолі та грошева підтримка дозволили розбудувати школу, дім для прочан та проче. Гідне уваги те, що до цього братства вишався з усім Військом Запорізьким гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний. Все Правобережжя було покрите сіттю братств, особливо за часів київського митрополита Йова Борецького в 1620-1631 рр. На Лівобережжі, завдяки єпископові Ісаї Кошинському засновано в 1636 р. братство в м. Лубнах. З Гетьманщини братства поширилися на Степову або Слобідську Україну. В Харкові існувало братство в 1700 р.¹⁸

Такий спонтанний рух церковних братств на Україні пояснюється тим, що: «Провідники братського руху хотіли зібрати в рамки цієї організації всі свободні сили українського (і білоруського) громадянства. Для того добивалися монопольного характеру цієї організації: поруч неї не могли існувати організації, інші братства, щоб не робити їй конкуренції, не відтягати від неї сил».¹⁹

III. Членство та побудова братств

Безперечно, що духовенство та міщанство — були першими членами-основниками та промоторами церковних братств. Їхнє первісне, скромне завдання був догляд та опіка над матірньою церквою. Згодом завдання братств, а тим самим і склад членства змінилися. В складі першого знаного в Україні братства при Успенській церкві у Львові членами-основниками були: князі А. Вишневицький, Кирило і Роман Ружинські, Острожські, Могила, Святотополь-Четвертинський; шляхтичі — Лев Бережницький, Лаврентій Древинський, Адам Кисіль, Павло Тетеря, Іван Виговський, Петро Конашевич-Сагайдачний, Гальшка Гулевичівна, Іван Борецький, Степан Зизаній (Кужіль), міщани — як головна основа братств — Микола та Анастасія Красовські, Макар Тучапський, Федір і Магдаліна Жемелки, Федір Драбик, Юрко та Іван Рогатинці, Хома Бабич, Костянтин Корнякт. Також чимало урядни-

¹⁸ Я.Д. Ісавич, *ц.т.*, ст. 36-44. М. Грамаренко, *ц.т.*, стр. 132 і 151, Большая энцикл., СПб, 1902, т. 3, ст. 649а.

¹⁹ М. Грешевський, *Культурно-національний рух.*, ст. 117.

ків міських і королівських (українців) належали до братств як: Я. Гавендович і Іван Попель, субделегати львівського громадського суду, М. Слонський — віцерегент лугівської громадської канцелярії, Іван Соболевський — підляський ловчий, Федір Добровлянський — урядовець від податків у жидачівському повіті, Василь Іляшевич — писар львівської консисторії та інші.²⁰

Як бачимо доступ до братств був довільний в якнайширшому розумінні. Членами братства могли бути всі православні з різних середовищ — духовні і світські, князі, шляхта і високі духовні та багаті-жунці, звичайні міщани, а навіть бідні мешканці Львова, чи з віддалених околиць, одиниці і цілі збірні громади, прим. міщани міста Гологір чи Рогатина. Не тільки українці були братчиками, але й греки, вірмени, молдавани тощо.

Впис в члени церковних братств мав деякі формальності. Хто хотів вписатися в «братський реєстр» мусів явитися особисто на братські збори. Мусів мати ручителя, що добре його знав, а тоді його вписувано в братчики. Після цього він запізнався з братським уставом і складав присягу перед хрестом і горючими свічками, що буде вірний братству та слухняний братчикам. Це було необхідне, бо, як знаємо, нерідко братства проводили конспіративну роботу в обороні Церкви православної і народу українського, то ж великий боявся, що, зламавши присягу, буде виключений із Церкви та помре у смертному грісі.²¹

Правною основою для братств служили патріярші, королівські та митрополічі грамоти і собори з кінця XVI віку. На тій легальній основі існували Західно-Українські братства аж до 1788 р., коли то цісар своїм декретом зліквідував усі братства, а рішення Галицького намісництва цю ж ліквідацію братств довершило.²²

Для керування братством вибиралося чотирьох старших братчиків на зборах у Топину неділю, раз на рік. Вони проводили контролю братського майна, виготовляли звіт із діяльності братства

²⁰ Імена підбрані для документації довільно з праць різних авторів та першоджерел. Альбом ставропигійського братства — річ рукописна і недоступна. Там є списки братчиків.

²¹ Кравченко М., *Западно-русскія церковныя братства...*, ст. 154.

²² Я. Ісасвич, *Братства та їх роль*, ст. 45. В Большой Энциклопедии, т. III, СПб, 1902. На ст. 649а. сказано, що в 1860 р. були намагання відновити діяльність церковних братств але це до нічого не довело. Хто, де і з якою метою намагався відновити братства — нам невідомо.

та репрезентації назовні. До помочі старшим братам добирали чотирьох додаткових братчиків, а згодом, як братства розрослися, то й більше. Братський суд полагодував усі спірні справи між братчиками. Карали тюрмою в братській дзвіниці або грошовими виплатами. Якщо обжалуваний не явився на суд до чотирьох тижнів, його виключали з членства.²³

Для об'єктивності належить відмітити, що у Віленському братстві було значно більше шляхти братчиків як у Львівському чи інших Галицьких братствах. В ті часи українці втратили більше знаті, як білоруси. Українська знать покатолицилася й автоматично спольщилася, а білоруська значно довше трималася своєї віри і народу.²⁴ Замітне є, що в роках 1633-1637, як стверджує М. Грушевський, «Козацького елементу вже не чути в справі «грецької релігії»; на цілий ряд літ він входить в межі своїх класових, чисто козацьких інтересів».²⁵ Зате ж українське міщанство завжди підтримувало братства та було їх основою. Як згадано вже, братства були і в деяких селах, ось хочби, як бачимо зі статуту відновленого в 1739 р., братство села Кам'янка Лісна. Село Рудинець відпродало в 1689 р. свій статут іншим. Те ж саме зробили братчики села Башня. Часто, як уже згадувано, в братство селяни вписувалися колективно, всією парохією.²⁶ Зрозуміле, що братчиками по селах були шляхта і духовенство, та хоч це питання і досі належно не висвітлено, селяни чи пак парохіяни теж були братчиками.

З уставу львівського Благовіщенського Братства бачимо права і обов'язки братчиків:

«1. Хто хоче вписатися до братства вплачує шість грошів і опісля пів гроша що чотири тижні.

2. Якщо хтось з іншої місцевості хоче стати братчиком, навіть і шляхтич, то вплачує шість грошів річно.

3. Він же вписує у братський реєстр своє ім'я та імена батька-матері та дітей. Щоб із тих братських книг поминати їх вічно.

4. За братські гроші поминається наших померлих предків

²³ Бравченко М., *ц.т.*, ст. 159.

²⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 6, ст. 499.

²⁵ Там же, т. 8, част. I, ст. 200.

²⁶ *Энциклопедический словарь Брокгауза*, т. XXXVIII, ст. 96. Я. Ісаєвич, *ц.т.*, ст. 37; братство в с. Біла, ст. 39-44.

чотири рази до року та її п'ятий раз відправляється Богослужбу за всю братію.

5. Хто ж захотів би бути гостем братства, має вплачувати в братську скриньку по два гроші денно та купувати свічі на хвалу Пречистій Божій Матері і її святому Благовіщенню.

6. Хто з братчиків по Божому допусті у неміч попаде, доглядається його за братські гроші.

7. Кого смерть виривас із братських рядів, то всією братією проводимо його до гробу, крім випадків, коли смерть постигла його не в нашій місцевості.

8. Якщо б котрийсь братчик не захотів бути на похоронах, за кару вплачує братству фунт воску.

9. Дозволяється теж рік-річно обирати з братів двох старшин.

10. На сходини братства необхідно приходити тоді, коли старшини назначать.

11. Котрий брат не захотів би прийти на сходини чи виконувати доручення (обсиланя) той дає кружок воску.

12. Якщо поспорять братчики та її один з них звернеться не до полюбовного братського суду, а до чужих, теж каменем воску буде покараний.

13. Хто ж із-за упрямства забажав би виступити з братства — за ним вина — має бути покараний Церквою до часу, аж вернеться знову до братства».²⁷

Цей найстарший устав чітко показує первісні завдання і привілеї братчиків. Так було до реформи братства, в початках його діяльності. Устав Успенського братства з кінця XVI в. показує повністю завдання, обов'язки і права братчиків після реформи.

Які зміни принесла та як виглядала реформа, найкраще видно з нового уставу Успенського братства; наданий в дні 1-го січня 1586 р. антиохійським патріархом Йоакимом та утверджений константинопільським патріархом Єремією в рік пізніше. М. Кравченко проводить докладну аналізу нового уставу.²⁸ Доведеться для

²⁷ Кравченко М., *Западнорусскія церковныя братства*, ст. 133-134. Вестник Юго-Западной России за 1862 р. книга за вересень, помістив повний текст вперше.

²⁸ М. Кравченко, *Западнорусскія церковныя братства...*, ст. 148-168.

зрозуміння повторити за М. Кравченком ті параграфи уставу, які вносили зміни, реформи, поширювали працю братств та обов'язки і права братчиків згідно з потребами церкви та народу. Ось тут повний зміст тих важних точок:

« 29. Якщо братство почує чи побачить, що при будьякій місцевій церкві у Львові чи в будьякому іншому братстві, миряни або духовні живуть не по закону, протосрей чи священник, дякон чи інший пов'язаний із церквою, то належить напам'ятати їх чи то усно, чи письменно висилаючи послання. Якщо ж вони будуть спротивлятися правді поданій в законі, то донести на них єпископові.

30. Якщо єпископ ітима проти закону і правди, і керуватиме церквою не після правил св. Апостолів та св. Отців, звертає праведних на неправду і підтримує грішників, такому єпископові хай усі спротивляються, як ворогові правди.

31. Якщо хтось із братчиків буде обвинятися перед єпископом, то він сам не борониться, але із ним стає на суд усе братство. Щоб не було надужить зі сторони єпископського суду, братчики повинні прослідити всі обставини вини і судити після правил св. Отців Церкви.

32. Якщо братство дізнається чи почує, що в інших містах (довколишніх містечках чи селах) є своєвільні священники чи світські люди, то їх треба по християнськи справляти посланієм і вимагати від них відповіді. Якщо ж вони будуть і далше непокірні та не покоряться, то донести на них єпископові.

33-34. Львівському братству дається першенство законного старшинства і йому ніхто не повинен спротивлятися, а всі інші (українські ВЛ) братства повинні покорятися йому і годитися на його рішення.

35. Кожне братство в своєму місті та довколишніх містах і селах повинно знати поведінку священників і мирян, а про всякі беззаконня повідомляти єпископа.

36. Якщо б будь кому з братчиків довелось бачити священника в коршмі, то про це, донести єпископові — покликавшись на двох свідків.

37. Якщо б якийсь священник зашмав вороженням із книг, чи чарами, тримав при церкві ворожку, відьму чи чарівницю, або сам ходив із вороженням, чи посилав кого, або давав гроші на від-

сотки, або давав шлюб із викраденою дівчиною, або був двоєжонком чи зводником, то при двох-трьох свідках повідомити про все єпископа, хай буде осуджений після правил св. Отців.

38. Якщо б у якомусь місті або селі жила ворожка, чарівниця чи відьма, то розвідавши про них, донести братству та єпископові, щоб були викляті із Церкви. Рівнож не стикатися з ними, що ходять до ворожок і чарівниць, пиячать чи грішать.

39. Наказуємо християнам усяких звань збиратися в священника чи в братстві, читати св. книги Старого і Нового Завіту, після передань св. Отців, або зібравшись в душі любови в тверезому домі котрогось із братів проводити час не в пиятиці, але в прославленні Бога.

40. Цим правам не повинен спротивлятися єпископ і не протиставити їм яких небудь інших прав, даним ким-то іншим, лише, після слів цього духовного закону, повинен покоритися беззаастережно.

41. Якщо б хтось виступив і нарушив наведений духовний устав, архієпископ чи єпископ, протоєрей чи священник, дякон чи мирянин із князів або й простих людей, такий віддається анатемі чотирьох вселенських патріархів і клятві св. богоносних Отців семи Вселенських Соборів ».

Поширений і зреформований устав Успенського Братства у Львові не тільки визнає це братство як перше на всю Україну, але й надає йому права нагляду над вірою й мораллю. Це ж моральна контролія не тільки народу але в потребі і митрополита, єпископа чи духовенства. Якщо взяти під увагу значення цього братства після надання йому ставропігії то тільки тоді буде ясно, яке велике значення і ще більші завдання супроти Церкви та народу мали церковні братства в часі чи не найбільших переслідувань православія та народу. М. Грушевський каже, що: « Братська організація, із львівським братством на чолі, стає таким чином контрольним органом Церкви й суспільства, трибуналом — на перший погляд — в справах релігії й моральности тільки, але в основі своїй трибуналом національним взагалі, певного рода українським урядом ».²⁹

²⁹ М. Грушевський, *Культурно-національний рух...*, ст. 113.

М. Костомаров вияснює незалежність церковних братств України та Білорусі дещо інакше. Він каже: «Зрозуміла мета — яку мав патріярх. Таке товариство — бувши залежним виключно від власти патріярха, давало йому можливість знати про все, що діялося на Русі і він міг тримати в своїх руках руську Церкву. Як довірених єпископів не наставив би патріярх на єпископських місцях, — живучи здаля, він завжди міг боятися, що ці єпископи захопляться приватною шкодою церкви, а в той же час різноманітне братство, із правом нагляду над єпископами, буде твердо виконувати волю здаля перебуваючого патріярха, чи то заради незалежності від місцевих владик, як теж і тому, що не було для братств другої можливості реалізувати свої наміри і планування на майбутнє, як тільки через патріяршу опіку».³⁰

Реасумуючи все сказане про членство та побудову братств, приходимо до висновку, що початкова основа братств — служіння та допомога матірній Церкві і священникові чи єпископові набрали значно ширшого змісту та призначення. Це вже була суцільна всенародня організація, що поставила собі за завдання стати в обороні рідної Церкви та народу, забезпечившись від впливів єпископів і вищого духовенства ставропігією, тобто підлеглістю самому патріярхові. Братчики після реформи це вже не обивателі, що хотіли заблизнутися в списках церковних меценатів чи, щоб виступати на чолі різних церковних і храмових церемоній. То були свідомі сини поневоленого народу і приниженої ворогом Церкви, що нерідко конспіративно вели боротьбу за свої права. Братній статут і страх перед церковною анатемою не дозволяє зраджувати братство, а тим самим рідну Церкву та нарід, тому рідко траплялися випадки відходу членів із братств.

IV. Мета та діяльність братств

Зрозумівши побудову та основу наших церковних братств, перейдемо до розгляду їхньої мети та діяльності. Із попередніх згадок стає зрозумілим, що завданням наших церковних братств була боротьба за рідну віру та права українського народу. Це в основному також треба, при допомозі докладнішої аналізи показати. Як сказано, первісним завданням братств була опіка над матір-

³⁰ Н.П. Костомаров, *Собрание сочинений*, кн. I, т. III, ст. 628.

ною церквою чи церквами. Згодом, після реформи, як антиохійський та константинопільський патріярхи взяли братства під свою опіку, надаючи їм ставропігію, а брагчикам поручено дбати про непорушність східньо-церковних канонів та стежити за мораллю і релігійністю духовенства, а навіть єпископів, завданням братств була вже оборона віри та народу в цілому. А були то вельми важкі часи, як для Церкви так і для народу. Вороги переслідували нас і бажали зліквідувати. Щоб зрозуміти тодішню ситуацію, наведемо кілька документальних фактів про важке життя народу, про жорстоке переслідування Церкви та намагання знищити нас як нарід.

В документі з дня 15.IV.1574 р. сказано, що посли від львівських міщан, православної релігії, Вашко Тинович та Хома Бабич скаржилися, що міщани і передміщани Львова, православного обряду, терплять кривди від бурмістра, райців, війта, лавників і цілої громади католицької релігії, бо останні не хочуть їх допустити до користування привілеями, якими користуються інші львівські громадяни». ³¹

Ідеться тут про ті королівські права, які на основі унії Литви (і Русі-України) з Польщею дозволяли українцям православного обряду користуватися всіма правами і привілеями нарівні з поляками. Що тих прав не було, бачимо зо змісту іншого документу. В постановах віленського з'їзду з 1599 р. сказано, що поруйновано (православні) церкви, монастирі та збори, ограбивши їх жакливо, скропивши їх кров'ю та жертвами, знуцаючися не тільки над живими але й над мертвими; позісталі храми, прикриваючися різними привілеями та декретами, повідбирано, а нас від управи над ними усунено. ³²

В тих постановах православної церкви польського королівства (Литва і Русь) та протестантського збору, обширно вказано на насилля над євангеліками і православними. Та було й значно гірше, бо не тільки Церкви переслідувано але й усіх українців, ось О. Петрушевич подає документ про переслідування всіх українців в м. Тиличі, власності Петра Тилицького, єпископа краківського. В грамоті з р. 1612 цей єпископ забороняє русинам поселятися в його містечку. В 1636 р. краківський єпископ Яків Задіка ви-

³¹ Каталог пергаментних документів... Документ Но. 655, ст. 321.

³² Документы объясняющие историю Западно-Русского края..., ст. 192.

слав там свою комісію, котра вигнала всіх українців, а церкву забрала і суд над цією справою тягнувся аж до 1682 р.³³

Не тільки поляки але і свої перевертні, пр. латинничка, внучка кн. Костянтина Острозького — Анна Альойза Острозька, по смерті батька Януша (теж латинничка) веліла руйнувати православні церкви, як ось церкву св. Онуфрія в Острозі та дві інші в Острозьку та Сурожі.³⁴

Очевидно, перелік кривд не був би певним, бо українська Церква і братства були переслідувані не тільки поляками, чи власними перевертнями, але і православними архиереями. Польський король Жигмонт III у своєму листі з дня 16.VIII.1620 р. загрожує луцьким міщанам карою в 400 кіп литовських грошів, якщо вони не перестануть свосвільно без дозволу владики луцького, наставника релігії грецької, будувати церкву і братську школу.³⁵

Наведені факти вказують на дійсну загрозу для нашої Церкви зі сторони і ворогів наших, і власного вищого духовенства, яке в церкві шукало власних користей і свого добра. Іван Вишенський в одному зі своїх посланій каже: « Да прокляті будуть владики, архимандрити і ігумени, котрі запустили монастирі та поробили собі фільварки зі святих місць, і самі зі своїми слугами та приятелями там тілесно і по скотському проживають, лежачи на святих місцях і збиваючи гроші, зібрані з доходів від богомольців Христових в пожертву та готуючи віно своїм дівкам (дочкам), синів одіваючи, жінок оздоблюючи, слуг збільшуючи, барви (ліберію, гербові строї) справляючи, приятелів збагачують, запрягаючи карети, наймаючи ситих візників та по поганському розкошуючи. А в монастирі місто рік і потоків безпереривних молитов текучих до неба з уст монашого чину, як церковний закон велить, і замість старань, пісень і молитов та торжества духовного — пивнюють, голосять та радіють. Де сьогодні притримуються в Лядській землі святих правил по уставу в церквах: вечірні, повечірніці, полуночниці чи заутрені в 1-ій, 3-ій, 6-ій чи 9-ій годині та книжної науки закона в день і ніч? Не повернулося ж усе це в поганське безвір'я, а слід християнського життя вмирає, щезає. Безбожні владики замість правила та читання книг і навчань законів Господніх, день і ніч над статутами і брехнею все своє життя

³³ А.С. Петрушевич, *Сводная галицко-русская летопись...*, ст. 45-46.

³⁴ О. Бевзо, *Львівський літопис та Острозький літописець...*, ст. 134.

³⁵ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. I (1620-1647), ст. 7-8.

проводять і гублять, а замість богословія й уваги над дійсним життям — гріховності, хитрості людської, брехні, обмови і мистецтва диявольського пустомельства і служальства учаться».³⁶

Щойно, зрозумівши належно стан народу і церкви, побачимо яка велика відповідальність була на братствах за кращий стан церкви в Україні та за добробут і політичні та культурні права українців під Польщею. Наведені події про ці лихоліття вказують, що реформа братств була необхідна і, що більше, вона була успішною і братства аж до їхньої ліквідації повністю виконували свої завдання. Які ці завдання, знаємо з первинних статутів, а саме: опіка храмами Божими, тобто оздоба церков, старання про кошти для направи чи уліпшення храмів тощо. Чи не дослівно те, саме, що бачимо сьогодні в Північній Америці, де церковні братства та сестрицтва дбають про церкву. Після патріарших реформ і привілеїв ці завдання наших древніх братств значно збільшуються. Перш усього приходить освітня ділянка. Братства будують школи і патронують над ними, над лічницями тощо. Чимало тогочасних документів та грамот, від єпископів та митрополитів, від знатимеценатів а то й короля польського благославлять, підпомагають чи узаконюють братські школи. Грамота київського митрополита Петра Могили з 24.V.1634 р. підтверджує привілеї надані королем і б. єпископом Берестьським і Володимирьським Іпатієм Потієм про заснування братства при Богоявленській церкві та школи, лічниці і приюту для бідних.³⁷ Київське Богоявленське Братство і монастир теж вели культурну, освітню і самаританську працю. Є документ з дня 11.VI.1651 р., в якому говориться що надано цьому братському монастиреві маєтності, колись захоплені домініканами, а тепер гетьман України Богдан Хмельницький повертає їх українській обителі.³⁸ Іншими словами великий гетьман розумів значення братств так як і його попередник Петро Конашевич-Сагайдачний, що з усім військом запорізьким вступив до братства; інші гетьмани, як вказують грамоти, теж підтримували братства та їхню працю. І не тільки гетьмани надавали права, маєтності та були меценатами культурної праці на Русі-Україні. Навіть польські королі надавали братствам грамоти на право існу-

³⁶ Іван Вишенский, *Сочинения*, ст. 47.

³⁷ Акты относящиеся к истории Западной России..., т. 5 (1633-1699 pp.), ст. 18-19.

³⁸ Там же т. 5, ст. 86-87.



Знаки львівських цехів



Видавнича марка Братської друкарні.



Печатка львівського братства ХУІІ в.

вання і ведення праці ними наміченої, тобто опіка над церквами, будова і керування школами, лікарнями та домами для бідних і немічних. Ось кілька дат із надання польськими королями грамот на права праці і діяльності братств. Хронологічно такі польські королі надали братствам грамоти і дозволили опікуватися церквами, школами, друкарнями та домами для убогих. В дні 12.X.1634 р. король Володислав IV дозволяє Богоявленському братству на Галицькому передмісті у Львові адмініструвати цією церквою, шадницею, школою та лікарницею.³⁹ Цей же король в дні 8.X.1637 р. підтверджує права надані українській лікарниці при церкві св. Онуфрія у Львові на Краківському передмісті та звільняє від усіх податків і чиншів плачених львівському замкові.⁴⁰ Ян Казимир грамотою з дня 19.VIII.1653 р. дозволяє братству церкви св. Благовіщення у Львові адмініструвати церкву, школу і лікарницю а також будинки та городи, що лежать на ґрунті тієї церкви без обов'язків виконувати будь-які повинності.⁴¹ Август III на прохання сеньйорів та братів Ставропігії у Львові, об'єднаних з римською Церквою, підтверджує права й привілеї дані цьому братству Жигмонтом II, Жигмонтом III, Володиславом IV, Яном Казимиром, Яном III, та Августом II. Між іншими відмічається право патронату братства над церквою св. Успення та монастирем св. Онуфрія, про зрівняння братів та осіб грецького обряду в усіх правах з громадянами Львова латинського обряду, право до всіх урядів і торгівлі, виключне право на друкування українських книг як світського так і церковного змісту і проче.⁴² Таких грамот чимало, хоча, як показувала практика, не завжди можна було дану працю реалізувати, бо до цього не допускали поляки і латинишки.

І не тільки королі але й патріярхи та наші митрополити й єпископи теж надавали право чи благословляли братства та їхню працю. Збереглося чимало документів, що це підтверджують. І ось константинопільський патріярх Єремія затверджує братство Успення у Львові, засноване антиохійським патріярхом Йоакимом, особливо наголошуючи потребу відкриття школи та друкарні.⁴³ Митро-

³⁹ Каталог пергаментних документів центрального державного історичного архіву УРСР. у Львові 1233-1799 рр., ст. 419.

⁴⁰ Там же, ст. 435.

⁴¹ Там же, ст. 449.

⁴² Там же, ст. 515-516.

⁴³ Каталог пергаментних документів... у Львові, 1233-1799, ст. 353.

полит і архиспископ Київський, Галицький і всієї Русі Михайло Рогоза підтвердив права львівського ставропігійського братства в 1591 р.⁴⁴ Забороняє єпископові Гедеонові Балабанові робити насилья та шкоди братству, школі та друкарні, загрожуючи позбавленням сану.⁴⁵ Львівський, галицький і Кам'янець-Подільський єпископ, екзарх великого константинопільського трону Єремія-Євстахій Тисаровський теж підтверджує в 1630 р. права Успенського Братства у Львові на друкування книг.⁴⁶ Львівський єпископ Варлаам Шентицький дозволяє жителям Чорткова заснувати братство при церкві Вознесення та надає права й обов'язки.⁴⁷ Таких чи їм подібних грамот наданих королями чи гетьманами, вельможами чи первосрархами можна навести більше, але і з цих, що тут вказані, бачимо засяг праці братств. Очевидно, не все в сказане в грамотах, була ще праця потайна, конспіративна і на дозвіл такої праці ані король ані церковна влада під Польщею не зіволити б. Тільки студіюючи тогочасну добу можемо зрозуміти якою саме була ця праця. В монографії історика С. Томашівського говориться про страх поляків і латинників, коли гетьман Хмельницький почав зближатися до Львова. Маємо приклади паніки і намагання звалити вину за такий стан на українців. Один із фактів вказує на схоплення українського (русина) купця Георга, що дістав від гетьмана 200.000 грошей на закуп зброї для козаків.⁴⁸ Мабудь, як думав автор, історія видумана але знаючи, яку чудову розвідку мав гетьман Б. Хмельницький знаємо напевно, що він вів відповідну пропаганду в Західній Україні, а найкраще було вести це через добре zorganizовані і симпатизуючі з ним церковні братства і міщанство. Відомо ж, що на контрибуцію для оборони Львова перед Хмельницьким зібрано півтора мільйона польських золотих, і, зрозуміло, більшість того гроша здерто поляками з українських міщан та духовенства, а опісля шановні вожді-оборонці ганебно втекли, залишаючи Львів безборонним.⁴⁹

В «суплікації» української православної шляхти до польського короля, про переслідування православного обряду говориться

⁴⁴ Там же, ст. 361.

⁴⁵ Там же, ст. 363.

⁴⁶ Там же, ст. 411.

⁴⁷ Там же, ст. 509-510.

⁴⁸ С. Томашівський, *Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину*, ст. 14-15.

⁴⁹ Там же, ст. 26-29.

не про вольності автономічні, не про права народу, але про єдине, що в той час можна було офіційно зискати — а саме про права православія. Але прочитавши цю « суплікацію » уважно та проаналізувавши її, тут сказано і про « вирвані нам права, вирвані свободи та вольності », відмічено теж, що « нарід наш руський до польського пристав на правах рівного з рівним », записано ще й те, що « проситься не що друге а те, що від шестисот літ тому над належить ». (Суплікація друкована в 1623 р. і, віднявши 600 літ, бачимо, що автор чи автори вказують на часи української княжої державности).⁵⁰

Фактом є, що українська православна церква тих часів єдина боронила прав державницьких українського народу і була незалежна, бо духовна єдність із константинопільським патріархом майже не порушувала його незалежності. Щойно зречення незалежності нашої церкви, київським митрополитом кн. Гedeоном Четвертинським, на користь Московії завдало православію смертельного удару.⁵¹

Утрата церковної незалежності не подобалася багатьом православним єрархам та провідникам народу і тому то треба розглядати працю митрополита Венямина Рутського, чи не останнього владики державника, що в часах натиску Росії і Польщі щиро бажав зберегти через унію церковну незалежність. Історія ще не сказала останнє слово про цю величну і крицеву постать нашого народу. Фактом є те, що в ті часи польська сваволя і насилля довело до цього, що, як пише митрополит до Риму, — біля 100 шляхетських родин річно покидає східній обряд і переходить на латинство. Особливо була це молодь виховувана в єзуїтських колегіях.⁵²

Тому то православні церковні братства виступали з усією гостротою проти Унії та уніятів. В розумінні православних унія була першим кроком, помістом до переходу на латинізм і винародовлення. Уніятські єпископи пишуть в 1622 р. до Риму про те, що православні братства видали на боротьбу з унією, на дари сеймовим депутатам, послам і королівським урядникам 200.000 пол. зол.⁵³

Якщо б православні братства тай і сам захисник унії на початках кн. Костянтин-Василь Острозький однодушно і однозгідно

⁵⁰ В. Липинські, *З дзюф України...*, ст. 99-111.

⁵¹ Там же, ст. 111-112 і даліше.

⁵² Е. Ликовські, *Унія Бжеска*, ст. 253.

⁵³ Гарасевич М., *Annales Ekk. Rutg.*, ст. 257-258.

погодилися були на унію з Римом, так вже тоді можна було добитися українського патріарха і, ані Варшава, ані Москва не змогли б були зломити українського народу. Зрештою, це є поле політики, а нашою метою є розгляд церковних братств на Україні. Митрополит Іларіон так схарактеризовує працю братств:

« Діяльність Братств була дуже різнородна. Хоч головні завдання їхньої праці скрізь були однакові, проте кожне з них розвивалося по-своєму, і самі статuti їх не були однакові. Але вже в кінці XVI-го віку Братства охопили ціле церковно-релігійне життя, яке опинилося в їхніх руках ». Після з'ясування « безпосередньої допомоги своїй парафіяльній церкві » — автор розказує про « церковно-релігійне виховання » та « благодійність ». « Благодійність була одним з головних завдань діяльності Братств, особливо тих, що були заможні. Братство різними способами допомагало потребуючим, і постійно закликало до цього й своїх членів. Особливу свою опіку Братства звертали на бідних, старих, немічних, хворих, удів, сиріт, ув'язнених, подорожнів і т.ін., усім допомагаючи в міру своєї можливості. Багато Братств мали власні « шпиталі », тобто притулки для всіх тих, хто не мав сили самотійно жити з праці своїх рук ». І далі автор пише, що: « Братства рано пізнали, що добра освіта — то найкраща їхня зброя для оборони батьківської віри. Ось через що Братства звернули велику увагу на заложення добрих братських шкіл, перше по великих містах, як Львів та Вільно, а потім і по менших ». ⁵⁴

Діяльність церковних братств в шкільництві надзвичайно важна. Завдяки братствам побудовано цілу низку шкіл, як от в 1585 р. засновано першу з них — Львівську Ставропігійську школу, ⁵⁵ а згодом ряд інших. Початкові школи творилися по всіх містах а навіть селах, де були церковні братства. По більших містах творено школи середні — « гімназії », а у Львові, Острозі та в Києві найвищі — академії. Щоправда Львівська братська школа не могла

⁵⁴ Іл. Огієнко, *Українська церква*, т. I, ст. 197-213.

⁵⁵ Як каже Я. Ісасвич в своїй праці *Братства та їх роль...* на ст. 129: « Помилковим є твердження деяких буржуазних істориків, нібито Львівська школа була заснована в 1586 р. ». Такий закид мене злякав, я згідний із його датою про заснування школи але думаю, що т.зв. « буржуазні історики » із Української Радянської Енциклопедії, т. 2, ст. 79, які твердять, що « Перша така школа була організована 1586 р. » — викликають слушний гнів не буржуазного історика Ісасвича. До речі те саме подають « буржуазні історики з « Радянської енциклопедії історії України », т. I, ст. 194.

згідно із королівськими декретами називатися «академією», бо єзуїти поспішили і збудували свою, а двох однакових академій в одному місті творити не дозволялося. Все ж таки рівень науки у львівській братській школі був дуже високий, вона була неофіційною академією.⁵⁶

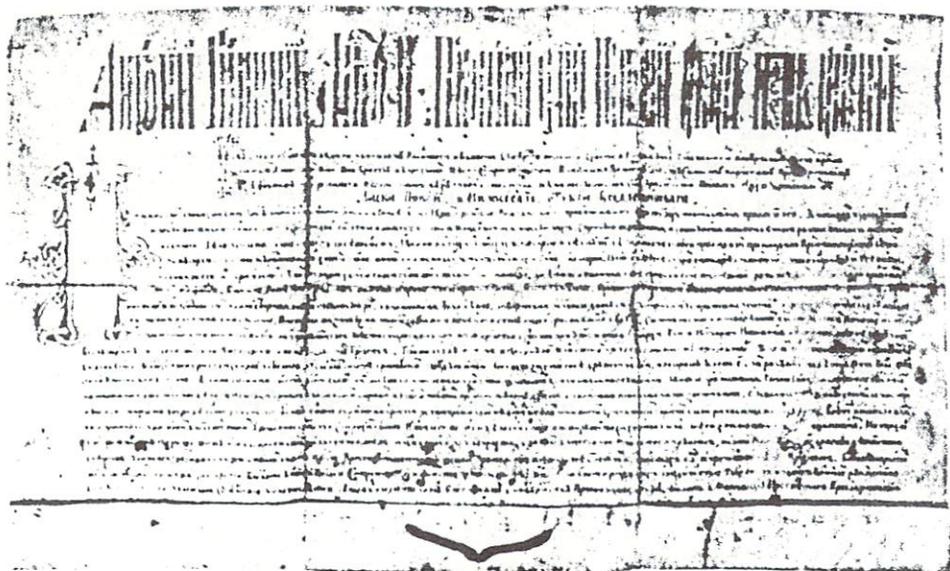
Так же як і школи, були популярні і скрізь (навіть у деяких селах) розповсюджені братські друкарні. Їхнє завдання було вести полеміку із не православними, тобто католиками, уніятами та протестантами, як теж обслуговувати церкви і школи необхідними книжками. Все це разом, додавши ще політично-державницькі змагання, а навіть мілітарну підготовку до зриву в часах Хмельщини було б метою та діяльністю наших церковних братств.

V. Значення і вислід праці братств для українського народу

Роля братств в житті українського народу була велика. Вони єднали населення міст і сіл біля церкви, біля нашого обряду. Дбали про духове і фізичне життя церкви в цілому. Єднали бідних із багатими, селян із міщанами а міщан із шляхтою рідного обряду. Будова братських приютів, лічниць і домів для братів у потребі зроджували всенациональну пошану до братств. Братські школи ширили так потрібну нам у ті часи освіту. Друкарні своїми виданнями збагачували наші культурні цінності і ставили нас на першому місці тогочасного православного світу, який користувався тими виданнями і нашими школами та вченими. Це є неперевершене значення праці тогочасних церковних братств. Безперечно, якщо б не було розподілу в лоні православної церкви, якщо були б ми тоді дозрілі політично і використали унію з Римом для створення Українського Патріархату, (що при допомозі такого впливового і початково вельми захопленого ідеєю унії — ки. К.В. Острозького могло б було вповні здійснитись) — наша сьогоднішня доля була б іншою.

Польська римо-католицька церква і королівський уряд та латинники однаково недолюбували і навіть переслідували православних і уніятів, а в деякій мірі уніяти витерпіли більше чим православні, а це підтверджує, що в українському народі не може

⁵⁶ І. Огієнко, *Українська церква*, т. I, ст. 206-207. Я. Ісєвич, *Братства...*, ст. 132.



Грамота еп. Антонія Винницького на заснування братства
в Старому Самборі

Святий Петро, який був свідком і встановив братство в місті Есесбурзі
 в Німеччині, а також і в інших містах, як і в Самборі, в 1609 році.
 року, 1609.

Іван Красовий

Іван Красовий

Підписи братчиків під сеймовою петицією 1609 р.

мати місця будь-яка релігійна нетолерантність, бо вона нас погубить.

Російська церква зруйнувала автономний устрій української церкви, підкорила собі нашу церкву і своїми процарськими, а згодом просоветськими впливами денационалізує нарід. Братські школи і братський рух в цілому дали нам чимало церковних та народних працівників і вчених. Знані діячі братського руху письменник Герасім Смотрицький та його син Мелетій, вихованок Острозької Академії. Великі заслуги для церкви та народу поклав студент Львівської братської школи — пізніший київський митрополит Петро Могила. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, теж вихованець Острозької Академії, що вписався з усіма заборонами в Київське Богоявленське Братство і відзначився як визначний оборонець українського народу. Завдяки братським школам зродилася в Україні освіта, виховано чимало світлих умів, що опісля продовжували церковну та освітню працю для нашого народу аж до знищення української церкви Московією.

Велике історичне значення братського шкільництва полягало в тому, що вони не тільки ширили освіту але і перші серед православних народів зорганізували постійні школи, яких досі не було в інших православних народів.⁵⁷ Ці школи, як сказано, дали Україні ряди культурних і наукових працівників та духовенства. Школи базувалися на єзуїтських і протестанських європейських школах і тим самим вводили нові програми і методи навчання. Дуже важним чинником у діяльності братських шкіл було те, що, як бачимо із тогочасних програм статутів та ресстрів, «...братські школи були закладами, приступними для всіх станів». У львівську школу, як видно з її ресстру, приймалися діти панів, понів, і дяконів, ковалів, пекарів, малярів, кравців, кушнірів і навіть діти старців (жебраків). В самій школі до багатого ставилися так само, як і до бідного, і параграф 4 «Порядку шкільного» говорив: «богатші над убогими в школи нічим вищим не мають бути, тільки самою наукою, плотію же равни вси, вси бо есми о Христи братія».⁵⁸

Ще більшого значення набирають братські школи тоді, коли

⁵⁷ І. Огієнко, *Українська церква*, т. I, ст. 206.

⁵⁸ АН УРСР, *Наукові записки*, т. II, Київ, 1946. Сергій Маслов, *Культурно національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII століття*, ст. 9.

їхній вихованок, високоосвічений на свій час митрополит Київський своєю діяльністю підніс освіту в Україні. Особливо відбудований на початку XVII ст. Київ стає центром української науки та літератури. На першому місці став лаврський « гімназіум » під керуванням двох львівських дидакалів Сильвестра Косова та Ісаї Трофимовича-Козловського. Правда, початки були важкі. За польсько-латинський характер школи проти « гімназіума » виступило київське населення і Петро Могила мусів поєднати братську школу з лаврською, даючи тим основу в 1632 р. під Києво-Могилянське Колегіум, замінене у XVIII ст. на Київську Академію.⁵⁹

Києво-Могилянське Колегіум, так же як і братські школи приймало студентів усіх станів. Учителями були там такі визначні педагоги, як от названі вже Ісаї Трофимович-Козловський та Сильвестер Косів та Інокентій Гізель, Ігнатій Старушич, Єпифаній Славинецький, Симон Полоцький, Лазар Баранович, Йосиф Галитовський, Антін Радивиловський, Варлаам Яценський, Дмитро Ростовський, Степан Яворський, Теофан Прокопович та інші.⁶⁰

Крім названих виховників і вихованців треба згадати спудеїв Києво-Могилянської школи — Юрія Хмельницького та Івана Самойловича — гетьманів України.

Двадцять замітніших шкіл вело роботу в Україні та на Білорусі, а особливо замітні наші школи — Львівська, Острозька, Київська, Луцька, Берестька та інші.⁶¹

Не менш важною на ті часи була діяльність братських друкарень. У ті далекі часи наші брати краще розуміли і підпомагали друковане слово, як це діється в наші дні. Є деякі докази про те, що друкарство у Львові почалося надовго до Івана Федоровича, однак незаперечним є те, що львівське церковне братство купило друкарню Федоровича в 1586 р. і на це є докази.⁶² Ця братська друкарня під ім'ям ставропігійської не припиняла друкування до другої світової війни, коли вона була занята більшовиками і замінена на державну. Крім церковно-богослужбених книг та шкільних підручників друковано тут твори старих українських письменників, а зокрема поетичні збірники, як от « Плач

⁵⁹ Там же, ст. 12.

⁶⁰ Там же, ст. 14-15.

⁶¹ М. Ботвинник, *Лаврентій Зизаний*, ст. 57-58.

⁶² *Бібліографічні Вісті*, Київ, 1924, ч. 1-3, ст. 35. С. Маслов, *Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст.*

альбо лямент по zestю з світа сего»... Григорія Желиборського (1615 р.), «Вірші на Різдво» і інші дні... Памви Беринди (1616 р.) тощо.⁶³

У 1633 р. друкарня талановитого майстра Михайла Сльозки теж була деякий час під зарядом братства, та в 1638 р. він дістав дозвіл на власну друкарню. Правда, в 1667 р. по смерті Сльозки, львівське братство відкупило його друкарню. До найцінніших праць М. Сльозки враховуємо «Ключ розуміння» та «Небо новос» — Йоанікія Галитовського з 1663 та 1665 рр. Тут треба згадати що друкарня єпископа Арсенія Желиборського при соборі св. Юра правдоподібно теж була передана львівському братству.⁶⁴

Около 1687 р. львівський єпископ Йосип Шумлянський теж мав друкарню при соборі св. Юра і в 1708 р., після Унії з Римом ця друкарня з'єдналася з братською.⁶⁵

Львів був осередком друкарської штуки, але крім Львова існували активні братські друкарні. В Стратині була друкарня небіжка львівського єпископа Гедсона Балабана, яка перегоди стала основою друкарні Києво-Печерської Лаври. Крім того було чимало інших приватних друкарень, як от в Криплосі біля Галича, в Угорцях на Самбірщині, в унівському монастирі та в інших місцевостях, бо, як зазначає Львівське Братство, яке мало право на виключне друкування, «...тепер сливе кожний дяк або піп намагається «виставити друкарню» й друкувати книги на свою користь».⁶⁶

Крім галицьких друкарень згадаємо волинську в Крем'янці і в Луцьку, Острозі та в Києві, як замітніші та більш активні.⁶⁷ Щоб вказати важливість братських друкарень наведемо факт, що одна львівська братська друкарня протягом трьох сторіч видрукувала 300.000 церковних, шкільних та інших книг.⁶⁸ Ці книги, як теж і книги інших друкарень розходилися на всьому Сході, по всіх православних країнах.

До найвизначніших друкарів України, крім названого уже Івана Федоровича, треба зачислити Семена Будзину, Памву Беринду, Андрія Скульського, Михайла Сльозку, родину Ставиць-

⁶³ Там же, ст. 36.

⁶⁴ Там же, ст. 37.

⁶⁵ Там же, ст. 38.

⁶⁶ Там же, ст. 39.

⁶⁷ Ал. Яблоновскі, *Гісторія Русі*, ст. 237.

⁶⁸ *Енциклопедическій Словарь Брокгауза*, т. XXXVIII, ст. 97.

ких, Івана Грозевського та Івана Филиповича.⁶⁹ Братські друкарні в Галичині зазнали чимало переслідування зі сторони поляків і латинників, а в 1776 р. за часів володіння Австрії в Галичині встановлено цензурування, а згодом і припинено діяльність братської друкарні.

Важливість братських видань була ще і в тому, що вони не тільки поширювали науку, вели полеміку в обороні своєї віри та обстоювали національні права, але й допомагали тим окраїнам української землі де переслідування нашого народу було найважче (люблинському та берестейському братствам, мукачівському єпископові, сяноцькому монастиреві в Ліську тощо),⁷⁰ як теж тим православним народам, які цієї помочі потребували. Тиражі були доволі малі але можна підозрівати, що майстри друкарського діла випускали вищі тиражі книг, як домовлялися з братствами і продавали їх на власну руку. До речі поширювання книжок, як пише Я. Ісаєвич, відбувалося різними шляхами. Львівське братство мало власну книгарню а крім цього продавало книжки Києво-Печерській друкарні та іншим братствам. Роздрібні купці, як от занотовані в анналах дрібний купець Петро Кунашак та Іван Подтилицький чи от незнані «духовник з гір», купували більшу кількість книг і діставали в винагороду певну кількість дарових книг. Книжки продавано на ярмарках та були окремі міхоноші, що розносили книги по цілій Галичині та навіть далше. На Наддніпрянщину окремим книготорговцям вислано цілі замовлення книг і щойно в 1730 р. цариця Анна Івановна заборонила ввіз «закордонних книг».

Крім оборони православ'я та опіки над церквами і розбудови шкільництва та друкарства, церковні братства вели боротьбу за національні права. Читаючи цю працю, а особливо доволі численні документації королівських грамот, що давали різні права братствам, українській православній вірі, школам і друкарням, може в декого виринути питання, яка ж тут може бути мова про боротьбу за національні чи релігійні права. Щоб річ належно зрозуміти, треба мати на увазі королівське безсилля і шляхетську сваволю в Польщі. Польський дослідник Володислав Лозиньскі дає цьому твердженню жахливі підтвердження.⁷¹ «Що за світ, що за світ!

⁶⁹ Я. Ісаєвич, *Братства та їх роль...*, ст. 180.

⁷⁰ Там же, ст. 188 і далше на основі цієї ж праці та інших даних.

⁷¹ Владислав Лозиньскі, *Правем і левем*, 2 т.

Грізний, дикий, убивчий. Світ без уряду, без влади, без порядку та милосердя. Тут кров дешевша від вина, людина дешевша від коня. Світ, в якому легко убити, трудно бути незабитим. Кого не вбив татари, того забив опришок, кого не забив опришок, забив сусід. Світ де так трудно бути чесним, спокійним же і зовсім немислимо». ⁷² Тисячі наведених прикладів наводять жах. Тут не тільки топтали нас українців, але й поляки теж жили насильством і розбоями між собою. Добре znana історія роду Балабанів — напів шляхетська напів духовна родина. Вони велалилися наїздами на інших шляхтичів, а навіть убивствами та грабівництвом з одної сторони і — як це не дивно — відданістю православному обрядові, хоч це й не перешкодило митрополитові Гedeонові Балабанові з усією рішучістю боротися із Львівським Братством. Немилосердно використовувані шляхтою кріпаки, особливо ті, що жили в горах подальше від королівських і магнатських військ, тікали від панів в опришки і, як сказано в народних переказах — брали в багатих, щоб віддати бідним. Навіть священники брали активну участь в таких розбійничих загонах. Автор подає факт про священника з Бистрої на Закарпатті, що мав склад зброї для опришків. ⁷³ Особливо великої сили набирають повстанські групи селянства в Галичині за Хмельниччини. Відомі збройні напади проти королівських військ — симпатика г.Б. Хмельницького — Бернарда Костки-Наперського. (Як дехто гадає, королівського сина неправого ложа, знатного польського шляхтича). ⁷⁴

В обороні свого обряду, чи радше в ненависті до уніятів, православні братчики, тобто владики, духовенство, шляхта, міщанство і селяни не вагалися перед нічим. Ось один із тих трагічних для українського народу в часі братньої боротьби опис, поданий Лозинським. «Разом з ним (зі Сильвестром Гулевичем-Воютинським, коронним писарем землі луцької, що опісля назначений митрополитом Петром Могилою владикою Перемисько-Самбірським) пішли в похід всі перемиські православні міщани, довколишні священники і селяни, долучилися відділи дрібної шляхти української, а по дорозі майже з кожного села, яким проходили, доходив сіль-

⁷² Там же, т. I, ст. 3.

⁷³ Лозинський Владислав, *Правед і левел...*, т. I, ст. 214-216. В. Грабовецький, *Карпатське опришківство*.

⁷⁴ Людвік Кубаля, *Шкіце гісторичне*, Серія I, ст. 201-214. Докладніше див. Адам Керстен, *На тронах Наперського*, Документи - Матеріали до повстання Костки-Наперського 1651 р.



Старшина Львівського Братства М. Красовський 1698 р.



Дружина М. Красовського – Анастасія.

ський люд. Як ляхівна ріс відділ владики Гулевича. Перемишль повинув з кількома сотнями, а заки дійшов до Старого Самбора зріс у чималу гущу. Нараховували біля десяти тисяч людей». ⁷⁵ Збираючи разом сказане, бачимо, що український нарід під Польщею переживав лихоліття від політичних, економічних та релігійних утисків окупанта. Коронні права та привілеї польської католицької шляхти імпонували і нашій знаті, й одні добровільно, ради наживи і почесей кидали рідну віру і нарід, або інші за гроші купляли титули владик і митрополитів, хоча зовсім не відповідали вони духовному званню. Ще інші заради злиднів, як ось дрібна українська шляхта, теж нерідко продавалися на службу і матеріяльне забезпечення у польських магнатів, зрікаючися рідної віри і народу. Частина відданого церкві і народові духовенства й української знаті — серед яких на перших порах виділо ім'я впливового князя Костянтина-Василя Острозького — мріяли про піднесення православ'я, а тим самим і народу з лихоліття та безпросвітності і морального занепаду через унію нашої східної церкви з Римом та через створення українського незалежного патріархату. Через особисті амбіції, різні інтриги з обох сторін до задуму не дійшло і хоча доведено до унії, почалася велика, затяжна братня війна одного народу, яка на довгі роки похоронила ідею єдності та патріархату. Церковні брацтва як православні, так і уніятські, чи як сьогодні кажемо українські-католицькі теж брали в тому чималу участь і тим самим загострювали боротьбу, а вороги із цього користали.

Поминаючи шкідливу для нас боротьбу між православними та греко-католиками, праця церковних братств у політичному секторі дала велике і світле насліддя. В часі визвольної боротьби гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького за незалежність українського народу, як православні, так і греко-католики, а навіть і римо-католики українського роду стали твердо при гетьманові Хмельницькому. Одні і другі братства — однаково переслідвані латинниками поляками — взяли, хай конспіративну, але незаперечну, живу і масову участь у тій визвольній війні. Вся Західна Україна, освідомлена братствами станула по стороні Хмельницького.

⁷⁵ Вл. Лозинські, *Правам і левем*, т. I, ст. 300-308. Тут обширно розказано про боротьбу між уніятським єпископом перемисько-самбірським Атанасієм Крупецьким та назначеним митрополитом Петром Могилою на це ж єпископство — православним єпископом Сильвестром Гулевич-Воютинським.

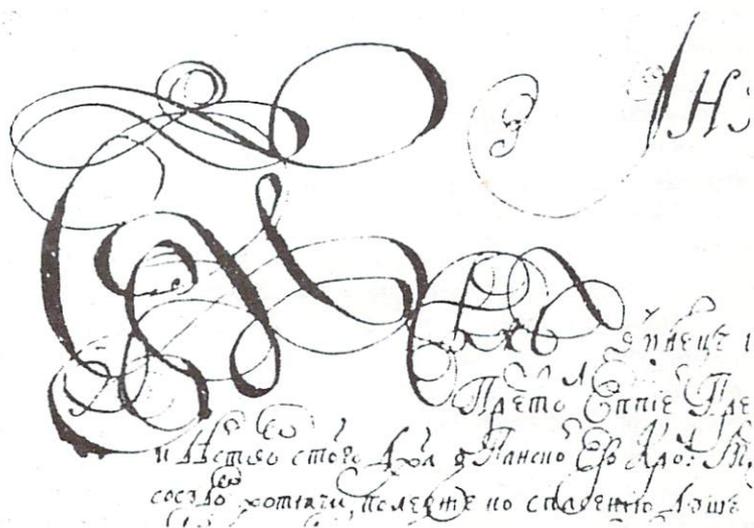
VI. Закінчення

В цьому короткому нарисі зібрано на основі опрацювань різних авторів та на доступних нам першоджерелах підставові факти. Дати першоджерел кириличного змісту подані за старим календарем і не змінені, всі інші — після нового календаря. Наведені цитати не є завжди в оригіналі, більшість їх є перекладені на українську літературну мову, місяцями доволі довільно, але завжди згідно зі змістом оригіналу. Деякі місяці документів лише переказано вкоротці та в кожному випадкові докладно відмічено першоджерело, яким ми користувались у тій праці. Метою автора було подати, якнайбільш об'єктивно працю братств та оwoчі тієї праці, подаючи відповідну аналізу і навітлення. Це було необхідне, бо всі праці про братства в більшості односторонні. Дуже мало авторів розглядало братства та їхню працю із суто українського національного та релігійного погляду. Ще менше робило відповідні висновки, даючи напрямні на майбутнє.

Що ж таке церковні братства на Білорусі і в Україні? — виникає кінцеве питання. Братства це професійні ремісничі (на Білорусі) і церковні (в Україні) з'єднання. Спершу постали вони з метою прикрашування парохіяльних чи пак матірних церков, для догляду над збиранням гроша та підшукуванням фондів на будову, перебудову чи напpаву храмів Господніх. Перегодя, в часі з'єднання одної частини духовенства і мирян з Римом, а ще більше в часі загрози переходу православної знаті і шляхти на латинство, братства стали в обороні обрядів — греко-католицького нового і, головню, православного, який на користь латинників і уніятів втрачав своє духовенство, особливо вище, своїх вельмож і вірних в цілому. Ця боротьба збудила потребу самооборони і саме реформовані церковні, православні братства зрозуміли момент і повели боротьбу на освітньому і політичному полі, розбудовуючи шкільництво та друкарство. Це дало в висліді низку серйозних педагогів, учених, владик, керівників козацької держави та свідому національних завдань зубожілу шляхетську верству, яка осталаєь при народі. Теж поширено національно-релігійну свідомість серед народу, який масово постав за свої права в різних козацьких постаннях, а особливо в часі визвольної війни України за Хмельницького.

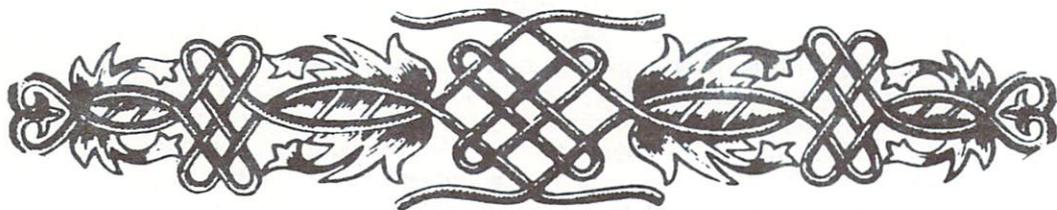
Як це не дивно, але братовбивча боротьба православних із уніятами теж крім рік крови і проклять покpивджених та вдів і

сиріт із обох сторін одного народу, дала деякі користі. Православним дала ця боротьба віру в свою правду й остою при рідній церкві та національну свідомість як у низах так і на верхів'ї. Унія тобто українці католики побачили виразно свою ролю у збереженні себе, як народу і обряду перед хитрими плянами Польщі. Тим самим Польщі принесла унія розчарування. Українці, чи як тоді звали — русини, як православні так і уніяти рідної нації не продали і всіми силами стали обороняти свої права, і мабуть саме тому уніяти зазнали від Польщі більше утисків, як і православні. Можна гадати, що саме унія стримала денаціоналізацію і в часах царизму коли то там на всіх язиках усе мовчало. Унія несла відродження української правди. Мабуть і тому большевики не знищили оригінальних римо-католицьких церков, але зліквідували греко-католицьку церкву в Галичині, заслали на Сибір або знищили владик, а вірних загнали в катакомби. Сумно однак, що в боротьба не дозволила об'єднатися обом церквам в одну українську Церкву в нашому патріархаті, але така можливість існує в наші дні, і я вірю, що однодушна боротьба українського народу дасть інший від первісного вислід і компетентні в цьому ділі владики і священство обох сторін знайдуть спільну мову для добра української Церкви Східнього Обряду під власним Патріархом.



и нешто створе...
 ...
 ...

Із документа митрополита Інокентія Винницького 1682



УСТАВ ШКОЛЫ ЛУЦКОГО БРАТСТВА

(1624 г.)

Волею божиею, мы все совокупно братия во Христе храма Воздвижения честного и животворящего креста господня, граждане луцкие, желая иметь надлежащее устройство в сем училище, к учащим в нем славянскому и русскому писанию придали еще двух мужей от нашей братии для всякого наблюдения и чтобы всякий беспорядок, противный постановлению сего устройства, не правляли они делом и словом: что и да будет известно каждому, хотящему на опыте увидеть устройство сего училища или отдать свое дитя для обучения.

Волею божиею, советом и повелением святейшего Кирилла, архиепископа Константинополя, Нового Рима, и вселенского патриарха и благословением архиепископа митрополита Киевского, Галицкого и всея России господина Иова Борецкого — в городе Луцке, при церкви Воздвижения честного и животворящего креста господня, устроилась греческая и русская школа, по стародавним обычаям и правилам святых отцов исповедания греческого; великим старанием и иждивением и заботою мещан луцких русского рода, святого исповедания греческого; и пожертвованиями всех православных христиан как духовного сословия, так и особ княжеских, господских и дворянских, и всего простого народа, даже и до убогих вдовиц: чтобы восполнить всякий недостаток надлежащего учения, подвигнуть людей нерадивых, а противникам заградить уста; дабы отселе, с прекращением злости, восприяло начала благих дел и по всей братии распространилось спасение: «Изменение бо злости начаток есть во спасение; близь беды спасение».

Статья 1. Дидаскал, или учитель, сей школы должен быть благочестив, рассудителен, смиренномудр, кроток, воздержлив, не пьяница, не блудник, не лихоимец, не гневлив, не завистлив, не смехотворец, не сквернослов, не чародей, не басносказатель, не пособник ересей, но споспешник благочестия, во всем представляя собою образец благих дел. В таких добродетелях да пребывают и ученики, как их учитель. К такому учителю кто-либо, приводя и отдавая на науку сына и других, должен взять с собою одного из двух соседей, «да при устех двою или трех

свидетелей станет всяк глагол», и сделать с учителем постановление о науке и о всем порядке, сообразно ресестру сему, ниже-написанному. И должен прежде всего быть прочитан ему тот ресестр, дабы знал, каким образом будут учить его сына, и чтобы не препятствовал ему в том порядке, но всеми мерами содействовал детям в науке, приводя их в послушание учителю, как истинный отец, желающий видеть утешение и благой плод трудов. Потом имеет он, по обыкновению, записаться в список.

Статья 2. А учитель, взяв порученное ему дитя, должен заботливо учить его полезным наукам; за непослушание наказывать, но не тирански, а наставнически, не сверх меры, а по силам; не с буйством, а кротко и тихо; не только мирски, но и выше мирского. И чтобы он, по своей небрежности, зависти или лукавству, не остался виновен ни за одного ученика перед богом вседержителем, а также перед родственниками ученика и пред ним самим, если бы отнял у него время и занял его чем иным. Ибо сказано: «Лукавый рабе и ленивый, подобаше ти вдати сребро мое торжником и пришел аз взял бых свое с лихвою». И еще: «Иже щадит жезл (свой) ненавидит сына своего». И еще: «Аще без наказания есте, убо прелюбодейчища есте, а не сынове».

Статья 3. Садиться каждый должен на своем определенном месте, назначаемом по успехам. Кто больше будет знать, должен сидеть выше, хотя бы и весьма был беден; а кто меньше будет знать, должен сидеть на низшем месте.

Статья 4. Богатые пред убогими в школе ничем не могут быть выше, как только наукою; а по внешности равны все. Ибо все мы братья во Христе; все мы члены одной главы Христа; и ни один член, например глаз руке и рука ноге, не может сказать: «ты мне не нужна».

Статья 5. Учитель должен и учить и любить детей всех одинаково, как сыновей богатых, так и сирот убогих, и тех, которые ходят по улицам, прося пропитания. Учить их, сколько кто по силам научиться может, только не старательнее об одних, нежели о других. Ибо сказано: «Просящему у тебя дай, и хотящему у тебя взяти не отврати». И еще: «Бог хочет всем спастися и в разум истины прийти».

Статья 6. Сходиться в школу мальчики должны в определенное время, т. е. в большие дни, чтобы все были к 9-му часу; точно так же и в меньшие дни, как установит учитель. И отпускать их после учения домой также в определенный час. Ибо сказано: «Все да действуется во славу божию и в подобное время».

Статья 7. Каждое утро учитель должен тщательно наблюдать, чтобы, если какого мальчика не будет, тотчас же послать за ним и узнать причину, по которой не пришел: не занялся ли где игрою; не заленился ли дома; не спал ли сверх меры и потому не пришел в школу. Обо всем том должны разведать и приве-



Київський митрополит Йосип Вельямин Рутський (1573–1637)

*Стремів до створення Україн. Патріархату під
керівництвом митр. Петра Могили.*

сти в школу. Ибо написано: «Овех страхом (и принуждением) спасайте».

Статья 8. Поутру все, сошедшись в назначенный час, не должны начинать учения, пока не прочтут молитв и обычного предисловия. Ибо сказано: «В начале дела твоего бога поминай».

Статья 9. Дети в школе должны быть разделены на трое: одни, которые будут учиться распознавать буквы и складывать; другие, которые будут учиться читать и выучивать наизусть разные уроки; третьи будут приучаться объяснять читанное, рассуждать и понимать. Ибо сказал св. Павел: «Егда бых младенец, яко младенец глаголах, яко младенец мудрствовах, яко младенец смышлях, егда же бых муж отвергах младенческая».

Статья 10. Поутру, после молитв, прежде всего каждый должен говорить вчерашний урок свой и показать свое писанье, какое писал дома, и изложение своего урока; а потом должны учиться по частям псалтыри или грамматике с разборами и иным многим полезным наукам, как усмотрит на то время учитель сообразно с потребностью.

Статья 11. После обеда мальчики, каждый для себя, должны списывать на таблице свои уроки, заданные им от учителя, исключая малолетних, которым учитель сам обязан писать. А выучив в школе трудные слова, должны друг друга спрашивать, отходя домой или собираясь в школу. А вечером, пришедши из школы домой, дети перед родственниками, а посторонние всякого сословия ученики, живущие на квартирах,— перед своим хозяином должны прочитать тот урок, который в школе учили, с объяснением его, как то бывает в школе. А что учили в тот день, должны списать вечером на дому и принести в школу поутру, и показать своему учителю, дабы всякий плод учения был известен. «От плода бо древо познано будет».

Статья 12. Учитель обязан будет учить и на письме им предлагать: от всякого евангелия, от книг апостольских, от всех пророков, от учения святых отцов, от философов, поэтов, историков и прочая. «Елика бо преднаписана быша, в наше наказание преднаписашася».

Статья 13. В субботу должны повторять все, чему учились в продолжение недели. И должны учиться пасхалии, и лунному течению, и счету, и вычислению, и правилам церковного пения. «Всяко писание богодухновенно и полезно есть ко учению».

Статья 14. После обеда в субботу учитель обязан не малое время и гораздо больше, чем в прочие дни, беседовать с детьми, поучая их страху божию и чистым юношеским нравам: как они должны быть в церкви перед богом, в доме перед родными своими и как им везде сохранить добродетель и целомудрие, т. е. перед богом и святыми его почитание и страх, перед родными и учителем послушание, перед всеми вообще покорность и уважение, а сами в себе чистоту и добродетель. И сии наставления должны

быть заново внушаемы детям; для чего не будет им мешать и памятного по школьной чаше испивать. Ибо писано: «Любяй сына прилежнее наказует, а не любяй щадит жезла». И еще: «Безумие висит на сердце юного, жезл же и наказание далече отгонит от него». «Вливают вино ново в мех новый, и обое соблюдается».

Статья 15. В воскресенье и в праздники господние, пока пойдут к литургии, учитель обязан со всеми беседовать и наставлять их о том празднике или святом дне и учить их воле божией. А после обеда должен всем изъяснить праздничное евангелие и апостол. Ибо сказано: «Блажен — иже в законе господни получает день и ночь».

Статья 16. Двух или четырех мальчиков в каждую неделю иных, по порядку назначать должно для наблюдения, от чего ни один не может отказываться, когда до него дойдет очередь. Дело их будет: пораньше прийти в школу, подмести школу, затопить в печке и сидеть у дверей; и знать обо всех, кто выходит и входит; они должны записывать и доносить о тех, которые бы не учились, шалили или в церкви бесчинно стояли, или, домой идучи, не вели бы себя пристойно. Ибо сказано: «Блюдите убо, како опасно ходите, не якоже не мудри, но якоже премудри: искупующе время, яко дне лукави суть».

Статья 17. Если бы какой мальчик один день ходил в школу, а другой пропускал и таким образом только тратил бы время, числясь в училище, такового больше не принимать; потому что и знахарь, если бы больного один день лечил, а в другой пропускал, то вместо излечения поверг бы его в большую болезнь. Ибо сказано: «Отлучатся вам от всякого брата безчинно хвляща».

Статья 18. Учитель и братия, строители школьные, должны напоминать родителям об их сыновьях, а хозяевам о порученных им и сторонних детях, чтобы дети дома поступали сообразно с порядком учения школьного, показывая тем образованность и приличную летам своим людскость перед всяким сословием. И если бы что противное образованию оказалось в детях, имеет быть исследовано; а если бы учитель своим нерадением или родственники хозяина беспорядком своим препятствовали науке и благим правам, то виновный имеет подлежать ответственности.

Статья 19. Если бы также кто захотел взять своего сына от учителя для какой иной надобности, то должен взять его не заочно и не через других, а сам лично, и при тех же одном или двух лицах, при которых отдал его в учение, дабы своим беспорядочным поступком не сделать оскорбление ни ученику и себе самому, ни учителю, что отобрал у него ученика без объяснения причины, когда такой порядок соблюдают и все другие ремесленники. Ибо не только сына, но и слугу поручают ремесленнику при людях и порядком; и потом, когда чему научится, тем более не хотят пренебрегать таковым порядком, но, собравши многих, одоб-

ряют постоянство и терпеливость родных и его самого. Тогда и мастеру бывает великое удовольствие, что видит ученика своего не последним. И сие гораздо более должно наблюдать в училищах и у людей христианских. Ибо писано: «Всекий делаяй злая не приходит к свету; творий же истину грядет к свету, да явятся дела его, яко о бозе суть соделана».

Статья 20. Если бы сам учитель или кто из учеников его был виновником таких поступков, которых закон не только не предписывает, но еще запрещает: был бы, например, блудник, пьяница, вор, кошун, нерадивец, сребролюбец, клеветник, гордец, такой отнюдь не должен быть здесь не только учителем, но даже и жителем. «Да не соблазните, — сказал спаситель. — ни единого от малых сих, верующих во имя мое». Ибо, будучи сам противником заповедей господних, как может других сохранить в целомудрии и наставить на пользу? Сам господь сказал: «Не можете добре глаголати зли суще». И еще: «Всеяко древо, еже не творит плода добра, посекают и в огонь вметають».

«ГРАЖДАНСТВО ОБЫЧАЕВ ДЕТСКИХ»

1. *Вопрос:* Чин наказания детского колико части иматъ?

Ответ: Три наипаче, первая есть еже младому уму семя благочестивя христианского пояти, вторая еже учения свободная любити и их учиться, последняя — еще о первых жизни своей начатков благолепным обычаем обучатися.

2. *Вопрос:* Что есть гражданство?

Ответ: Есть обычаев добросклонность и человекопочитательство.

3. *Вопрос:* Почему знати то гражданство обычаев?

Ответ: По уму добре умеренному.

4. *Вопрос:* Ум же умеренный откуда знати?

Ответ: От очес, от бровей, от чела вкратца реши от лица и от есей телеси ипостаси.

О нравах на сретени¹

126. *В.* Что творити иматъ детище, аще кто е на пути чести достойный срящет?

О. С пути уступити, шапку честно сняти, аще же славный человек или достоинства яковаго будут иматъ, тому поклонитися.

127. *В.* Приличествует ли детищу сице мысли в себе, егда с ким честным на пути сретится, к чему мне пригодится сей незнаемый?

О. Не приличествует, понеже сию честь не человеку, но богу



Архиепископ Мелетій Смотрицький. оборонець православа

воздаем, иже противу лицу стару востати повеле и начальником или иереем сугубую честь воздаяти.

128. В. Егда убо и язычники, идеже он гдьствует¹, должно есть чествовати?

О. Должно есть, ибо (яко святой Павел глаголет) мы должны есмы честь творити всем, им же должна творитися: в сих словесах заключается и язычников началство, и Петр святой глаголет, яко долженствуем быти послушни не точию благим господем. но и злым.

129. В. Кому же долженствуем честь первую по бозе воздавати?

О. Родителем и учителем: овым, яко на свет ны породиша и ради нас многия труды и скорби подяша², сим же, яко мысли наша изрядншую часть человеческую с великими трудами учат и чистят.

130. В. Еще убо се есть человеколюбие, еже сверстники своя взаим честно предварят?

О. И зело есть, понеже Павел святой пиша учит, еже честно друг друга больше себе творите, аще бо равного или меншого шапкою³ (яко глаголют) или честью предварим сим не будем последняши, но паче добронравши.

131. В. Како беседовати детище с болшими?

О. Яко с равными любезно и дружески глаголати имать, тако с болшими честно и кротко: титу⁴ достоинства им приличную часто имать усугубляти; и не имать отити от них, дондеже отпущение возмет или от них будет отпущен.

132. В. Пристойт ли книги или шапку под пазухою держати?

О. Не приличествует, дабы еси не носил⁵ (яко Горати глаголет) связки хартии под пазухою, яко поселянин ягняте или пьяная баба клубков краденья волны, но просто шапку в руках держати.

133. В. В беседовании с людьми где очеса имут зрети?

О. На глаголющего с тобою имут зрети, яже имут быти приятны и просты и от них же ничтоже гордое и нечестное да явится, такожде убо семо и овамо очесы обращати знамение есть легкомыслия, в землю же зрети есть знамение злыя совести: криво зрети есть знамение гнусающаяся неким.

134. В. Каковым названием кого имать сретати, егда с кем беседует?

О. Честным, аще же невесть титу⁶ сущия люди ученые называти будут учителей, чести достойныя люди славныя незнаемыя

будет называти, егда вся себе равная, называти имать братню и другие.

135. В. Кня вещи в беседование мерзки бывают?

О. Лице разными подобии (яко некоему протесту) изменяти, нос смарщивати, чело навесити, брови подвышати, устне выставляти, уста разевати или сжимати, главою потрясла, власами трясти, без вины кашляти, побрякивати, главу почесывати, во ушесах угабляти, нос вытирати, по лицу потиратися, тыл у главы поглаживати, рамена расширяти, главы поворотанием на нечто носоизваляти, киванием главы втыл звати кого, краткоже глаголя поставою или киванием или неким мааннем с людьми глаголати.

136. В. В беседовании с людьми кня вещи зело бесчестны суть?

О. Раменами шагати, перстами пребирати, с ноги на ногу шататися, всем телом прекланятися, речь кому пресецати первее, неже совершит ю.

137. В. Каков долженствует быти глас?

О. Приятный и тихий, некрикливый, ниже понижен, даже быко ухе не дошел соглаголящему тебе.

138. В. Каково имат быти глаголанье?

О. Нескорое, дабы разума не предваряло, но протяжено и явственно и разделно, еже природное закивание и повторение словес направляти обычей.

139. В. Како детище (аще сего потреба случится) вещь какову, стыд или мерзость приносящую, именовати имать?

О. Ону стыдливим окруженнем слова назнаменует, сию же, прощение взем, повест.

140. В. Еще аще хотел бы еси в умолчании или в потаении имети, кому имаши ввырити?

О. Никому: понеже смешно есть, еже надеятися от кого молчания, его же сам в себе удержати не могл еси.

141. В. Что же наипаче дружество соединяет и приятство хранити обыче?

О. Обучение доброты, единыя вещи хотети и не хотети, общее благоволение, нравы всех человек носити и терпети, самолюбия не имети, не возноситися выше иных, веры и знаменья дружества древнего не вредити, благодеяния всегда памятовати, приятелю усердно служати и угождати.

О обычаях во училищи и како слушати чтения

143. *В.* Во училищи како должествуют пребывати дети?

О. Должествуют любити молчание и воздержание; никким шептанием и беседами невежливыми пресецати чтения; стерещися должны, да не воспримут достойного наказания: егда будут наказуемы в должностях своих, гордо да не отвешавают и влекутся всякого возвышения и злобе словес или досады; облекутся же во остроумие охотное и податное ко учению, всегда прилежно ушесы готовыми да слушают, проповеданному им усердно да внимают, иже им учитель повесть да не препустят мимо ушес и еже услышат, яко некое сокровище.

144. *В.* Что должен речи юноше многословному и неприлично велеглаголивому?

О. Не стыдиться ли (рече) из слоновых влагалищ меч свинцовый извлагати.

145. *В.* Что должествуют творити дети, егда из училища отпустятся?

О. Скоро в дом да спешат; не бегом потекут, яко усмошесцы спешашце на торжище; не должествуют воплствовати, яко оный стентор; ниже мятеж некий творити, аки неистовствующий кони, егда взыграться им; ниже паки бегати подобает, яко скоту, семо и овамо; аще что в дому повелится им творити, должны то усердно и без роптания творити и содеяти, ко учению же паки не чрезпонуждение, но усердно да возвратятся.

О игрании

146. *В.* Что потребно во игрании честным?

О. Благая мысль и умерение, не лесть, не лежа, не упорство, еже свары раждает, но мир — всякого блага мати.

147. *В.* Чесо ради попускается игранье?

О. Утешения ради и отрады смысла учении тружденного, а не ради некоего приобретения.

148. *В.* Что украшает игранье?

О. Постоянство, честное веселие, борзость, крепость смысла, чиннелюбовь, общая играти истинно и праведно ти, яко глаголют верно добротю и не кознию или ухищреннем во игре тебе ждати.

149. *В.* Кия игры заповеданны суть?

О. Всякое костьрство кости, карты, купание в воде.

150. *В.* Кая же убо упражнения суть честная и детям приличная?

О. Кубарь, мечик, кики, обучение телесе в труды, скоротечение, италийский мечик и нравыскавание различных скакати, яко коник или саранча травная, скакати обе нозе совокупив и на едином нозе и прочая.



*Київський митр. Петро Могила – опікун братств
та кандидат на патріярха*



Гетьман Петро Конашевич – Сагайдачний – опікун братств

151. *В.* Кое же убо собственнейшее есть одоление?

О. Самого себе победити, сего ради zelo вяще есть уклонитися упрямества, нежели победу взяти.

152. *В.* Где наиначе познавается естество или острота детская?

О. В игрании, понеже ему же летити, ему же лгати, ему же сваритися, гневатися, насилствовати, тщеславитися, кичитися естество есть приклонно; zde вред инавернее (sic!) естественное является.

153. *В.* Кня же вещи детские есны и во игре приличны суть?

О. С никим любопретися, егде же лучится принти к свару извалити, наче победитися, нежели венец одаления взяти, или возложитися на рассуждения людей, а что друг изобрящет, не быти противу тому никакова начинати мятежа, ниже вопльствовати, не крамалитися, никому же тщеты творити сего ради, брате, егда хощеша играти или ино что творити, помни словеса святого апостола Павла: всяка ярость и напыщенне, и гнев, и, вопль, и злословие да отыметя от вас со всякою злобою.

154. *В.* Чим убо бывает игра утешней?

О. Егда с неумеющими играя, аще и можеша всегда побеждати, даси им времени победити тя, или, егда с худшим играя не наметуеша, яко честней еси оного.

155. *В.* Кии убо игры мусиккии суть приличнейшия?

О. Любите мусиккую, сладкопение и игранием на органех всяких остроту ума обучати.

156. *В.* Подобае ли детищем играющим ставити пенязи, пера, книжицы, завязки и прочая?

О. Много сие на дети, понеже сие к татбе окно отверзает и на злая дела обыче быти подущение правом детским.

157. *В.* Аще есть благочестно, еже у родителей украсти и глаголати, яко не есть грех?

О. Zelo злочестно есть, сего ради глаголет Соломон: хищай отца или мать и мнит не грешити, сей общник есть мужеубийцам.

158. *В.* О что убо дети играти будут?

О. Погубивый по совещанию да сотвори, еже повелит ему победивый его: или хранину уметет, или на руке воды принесет, или стихи некия на памет прочтет, или по совещанию в лопянове венце походит, или ино что сщевое да сотворит.



ВѢЩЬ НАЖАЛОСНЫШОГРЕБЪ

Воупото рѣцера Петра Копашевича Сагайдачного,
Дѣлаца Войска Его К.: Милеи Запорожского въ
Службѣи Падѣ Ивана Катяна Савоуца, рѣцера
иного Клевана. Вѣщана.

Мовленосе въ Его Службѣи на Подвѣхъ того ашого
рѣцера въ Клевѣ, в мѣю Простѣю. рѣцѣ Ивога, ажно

И Клевѣ в дѣлѣи на вѣ

Невѣтели рано властели велиин Падѣ в Сидѣ въ Тули:
Падѣи Падѣи

Есть рѣцераго войнѣи Сидѣи выливати:

Сидѣи, вѣстои, и шами на свои юсѣкѣи:

Во вѣсто Сидѣи вѣста, невѣстѣи Падѣи
Славного рѣцера, Сподвѣго Падѣи,

Крѣпко Падѣи, и рѣцѣи Падѣи Ивога:

Во Его Слава в мѣюи Падѣи Земнѣи Сидѣи.

Славное Войско Падѣи Падѣи Падѣи,

Который Падѣи Падѣи Падѣи Падѣи.

В мѣюи мѣюи Падѣи Падѣи Падѣи.

Войско мѣюи: Падѣи Падѣи Падѣи.

Для Падѣи и Падѣи Падѣи Падѣи.

ВИКОРИСТАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Документи

- Acta inji Polski z Litwą 1385-1791*, Kraków, P.A.U., 1932, 571 st.
Акты относящиеся к истории Западной России..., Санктпетербург, Едуард Прац, 1853, 288, 21 ст.
- Бевзо О.А., ред., *Львівський літопис і Острозький літописець*, Київ, Наукова думка, 1970, 199 ст.
- Вишенский Иван, *Сочинения*, Москва, Акад. наук, 1955, 372 ст.
Воссоединение Украины с Россией, Москва, Акад. Наук, 1954, 3 томи.
- Галицько-Волинський літопис, Стейт Каледж, Па., *Життя і Школа*, 1967, 2 т. в 1 кн.
- Документы объясняющие историю западно-русского края и его отношение к России и к Польше*, С. Петербург, Едуард Прац, 1865, 658 ст.
- История Русів*, Нью Йорк, Вісник, 1956, 346 ст.
- Каталог пергаментних документів Центрального Державного Історичного Архіву УРСР у Львові, 1233-1799*, Київ, Наукова думка, 1972, 671 ст.
- КОЛЕСА ФІЛАРЕТ, ред., *Українські народні думи*, Львів, Просвіта, 1920, 168 ст.
- Materialy do powstania Kostki Napierskiego 1651 r.*, Wrocław, Ossolineum, 1951, 150 st.
- Monumenta mediæ ævi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XIX, Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t.d. 1501-1506, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1927, 623 st.
- OKOLSKI SZYMON, *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem w r. 1637*, Kraków, Biblioteka polska, 1858, 200+2 str.
- ПЕТРУШЕВИЧ А.С., ред., *Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год*. Львов, Институт Стравропигійський, 1874, 700 ст.
- Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века*, С. Петербург, Сенатская типография, 1904, 382 і 11 ст.
- Памятники дипломатических сношений с державами иностранными*,

- С. Петербург, 1851, 1852, 1854; т. 1 (1488-1594 pp.), т. 2 (1594-1596 pp.), т. 3 (1632-1660 pp.).
Устав школы Луцкого Братства 1624 г. (фотокопія без даних, ст. 177-185 із якогось збірника).

Монографії

- Ботвинник Марат, *Лаврентий Зизаний*, Минск, Наука и техника, 1973, 200 ст.
- Власовський І., *Князь К.К. Острозький...*, Нью Йорк, УПЦ в США, 1958, 64 ст.
- NARASIEWICZ MICHAELE, *Annales ecclesiae Ruthenae...*, Leopoli, Institutu Rutheni Staurogigiani, 1862, 1184 p.
- ГРABOBEЦЬКИЙ В., *Карпатське опришківство*, Львів, Університет, 1966, 252 ст.
- ГРУШЕВСЬКИЙ М., *Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці*, Київ, 1912, 248 ст.
- *З історії релігійної думки*, Львів, НТШ, 1925, 160 ст.
- ІЛАРІОН, *Митрополит Вінніпезький і Всієї Канади, Дохристиянські вірування українського народу*, Вінніпег, Волинь, 1965, 424 ст.
- *Українська церква за Богдана Хмельницького 1647-1657*, Вінніпег, УНПБТ, 1955, 180 ст.
- *Українська церква за час руїни, 1657-1687*, Вінніпег, УНПБТ, 1956, 564 ст.
- ІСАЄВИЧ Я., *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, Київ, 1966, 249 ст.
- KERSTEN ADAM, *Na tropach Napierskiego*, Warszawa, P.I.W., 1970, 249 st.
- КОСТОМАРОВ М., *Науково-публіцистичні і полемічні писання*, Київ, Держвид., 1928, 316 ст. (О причинах и характере унии в Западной России, ст. 1-40).
- *Собрание сочинений*, С. Петербург, М.М. Стасюлевич, 1903; т. III, ст. 617-698. (Южная Русь в конце XVI века).
- KUBALA LUDWIK, *Szkice historyczne*, Warszawa, Ossolineum, 1923, Eser. I-II, 443 st.
- *Jerzy Ossoliński*, Warszawa, Ossolineum, 1924, 511 p.
- LIKOWSKI EDWARD, *Берестейська унія 1596*, Жовква, 1916, 336 ст.
- LOZINSKI WLADYSŁAW, *Prawem i lewem*, Lwów, Gubrzynowicz i syn, 1931, 2 t.

- *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków, Wyd. Literackie, 1895, 272 p.
- ЛІПНІЧЕНКО ІВАН, *Суспільні верстви Галицької Руси XIV-XV в.*, Львів, Н.Т.Ш., 1899, 247 ст.
- ЛИПНІСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ, *Україна на переломі, 1657-1659*, Відень, 1920, 304 ст.
- *Z dziejów Ukrainy*, Kijów, 1912, 675 p.
- МЯКОТИН В.А., *Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв.*, Прага, Ватага-Пламя.
- НАЗАРКО ІРИНЕЙ, *Київські і галицькі митрополити*, Торонто, оо. Василіяни, 1962, 271 ст.
- PELESZ JULIAN, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, Wien, W. Heingrich, 1878, 640 s.
- СВИТИЧ АЛ., *Православная церковь в Польше и ее автокефалия*, Буенос-Айрес, Наша страна, 1959, 231 ст.
- ТОМАШІВСЬКИЙ СТЕПАН, *Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину*, Львів, 1914, 151 ст.
- ХАРЛАМПОВИЧ К.В., *Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь*, Казань, М.А. Голубев, 1914; т. 1 (878 і 66 ст.).

Історія

- АНДРУСЯК МИКОЛА, *Історія козаччини, курс викладів*, Мюнхен, У. В.У., 1946, 180 ст.
- BARTOSZEWICZ JULIAN, *Szkic dziejów Kościoła Ruskiego w Polsce*, Kraków, 1880, 493 str.
- ВЛАСОВСЬКИЙ ІВАН, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Нью Йорк, УПЦ в США, 1966; т. 2, т. 4, ч. 1-2.
- ГОЛУБІНСЬКИЙ Е., *История Русской Церкви*, Москва, Университетская типография, 1901-1911, 4 т.
- ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО, *Історія України-Руси*, Нью Йорк, Книгоспілка, 1954-1958, 10 т.
- ІЛАРІОН, *Митрополит Вінніпегу і Всієї Канади, Українська Церква*, Прага, Ю. Тищенко, 1942, 2 т.
- *Українська культура*, Катеринослав, Укр. вид., 1923, 272 ст.
- JABLONOWSKI ALEKSANDER, *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków, Akademia Umiejętności, 1912, 366 str.
- КАРТАШЕВ А.В., *Очерки по истории русской церкви*, Париж, 1959, 2 т.
- МАКАРІЙ, *Митрополит московский и коломенский, История русской*

- церкви*, С. Петербург, Р. Голіке, 1883; т. XII кн. 3, Патріаршество в Росії, 792 ст.
- Филарет, *Архиепископ Черниговскій, История русской церкви*, Чернигов, Ильинскій монастир, 1862, 175 і 127 ст.
- Чубатий Микола, *Історія Християнства на Русі-Україні*, Рим, 1965, т. 1 (816 ст.).

Енциклопедії

- Большая энциклопедія*, С. Петербург, Просвещение, 1902, т. 3.
- Глувоковскій Н.Н., ред., *Богословская энциклопедія*, С. Петербург, Странник, 1909, т. X.
- Энциклопедический словарь*, С. Петербург, Брокгауз и Ефрон, 1891, 1893, 1900, 1903; тт. 8, 16, 60, 75.
- Енциклопедія українознавства*, Мюнх, Молоде життя, тт. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
- Онацький Євген, ред., *Українська мала енциклопедія*, Буенос Айрес, УАПЦ, 1957-1959, 4 т.
- Радянська енциклопедія історії України*, Київ, 1969, т. 1.
- Советская историческая энциклопедия*, Москва, 1962, т. 2.
- Українська загальна енциклопедія. Книга знання*, Львів, Рідна школа, 3 т.
- Українська радянська енциклопедія*, Київ, 1960, т. 2.

Журнальні статті-збірники

- АКАДЕМІЯ НАУК УРСР, *Інститут мови і літератури, Наукові записки*, Київ, 1946, т. 2, ст. 3-29 (Сергій Маслов, Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII століття).
- Бібліотечні вісти*, Київ, 1924, ч. 1-3, ст. 31-124. (Сергій Маслов, Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст.).
- З історії західноукраїнських земель*, Київ, Академія наук, 1960. Но. 5, ст. 3-14. (Я.Д. Ісаєвич, З історії суспільно-політичної боротьби у місті Дрогобичі в XVI ст.).
- З історії української РСР*, Київ, Академія наук, 1962. Но. 6-7, ст. 3-20. (Я.Д. Ісаєвич, Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму до кінця XVIII ст.).
- Історичні джерела та їх використання*, Київ, Наукова думка, 1966,

Виш. 2, ст. 13-22. (Я.Д. Ісасвич, Найдавніші документи про діяльність братств на Україні).

— Київ, Наукова думка, 1969, ст. 37-47. (Я.Д. Ісасвич, Джерела про суспільно-політичну діяльність братств України в XVI-XVIII ст.).

Київ, Імператорская киевская духовная академия, *Учебно-богословские и церковно-проповеднические опыты студентов И.К.Д.А., XVI курс. 1913*, Київ, 1913, ст. 121-261). (М. Крамаренко, Западнорусскія церковнія братства, их прохождение и значение, из курсового сочинения студ. св. Макария Крамаренко).

Український історичний журнал, Київ, 1970, ч. 2, ст. 66-72. (Я.Д. Ісасвич, Невідома пам'ятка історіографії другої половини XVII ст. життя львівських єпископів грецького обряду).



Ціна 10 дол.

Сергій Єфремов.

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

МИКОЛА ЗЕРОВ

10 дол.
ДО ДЖЕРЕЛ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНІ
ТА КРИТИЧНІ СТАТТІ

В. ІГНАТІЄНКО

22.50 дол.

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

1816—1916

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

12.50 дол.

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ